

UYGUR HUKUK VESİKALARI ÜZERİNE TÜRKÇE LİTERATÜRÜN HUKUKİ TAHLİLİ

Legal Analysis of Turkish Literature on Uyghur Law Documents

Dr. Öğretim Üyesi Salih KORKMAZ*

Öz: İslamiyet öncesi Türk hukukuna dair elimizde bulunan en önemli kaynak olan Uyghur hukuk vesikaları, dönemin hukuk anlayışını göstermesi bakımından eşsiz değerdedir. Bu vesikaların hukuki değerlendirilmesi hususunda pek çok çalışma yapılmış olmakla birlikte Türkçe literatürde bu mevzuda bir eksiklik fark edilmektedir. Bu makalede, Uyghur hukuk vesikaları üzerine yapılan Türkçe neşriyatın hukuki tahlilinin yapılması hedeflenmiştir. Bu çerçevede Türkçede Uyghur hukuk vesikaları üzerine yapılan tüm çalışmalar kronolojik olarak tek tek ele alınmış, şimdiye kadarki çalışmaların eksik yönleri de tespit edilmeye çalışılarak bundan sonra bu mevzuda nelerin yapılması gerektiği hususunda çeşitli mütalalarda bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Uygurlar, Uyghur Hukuku, Uyghur Hukuk Vesikaları, İslamiyet Öncesi Türk Hukuku.

Summary: Uyghur legal-civil documents, which are the most important source of pre-Islamic Turkish law, are of unique value in terms of showing the understanding of law of the period. There have been many studies on the legal evaluation of these documents. However, there is a deficiency in this subject in the Turkish literature. In this article, it is aimed to evaluate the literature of the studies on Uyghur legal-civil documents in Turkish. In this framework, all studies on Uyghur legal-civil documents in Turkish are discussed chronologically one by one. With this, the deficiencies of the studies so far have been tried to be determined and various opinions have been made about what should be done on this issue from now on

Keywords: Uyghurs, Uyghur Law, Uyghur Legal-Civil Documents, Pre-Islamic Turkish Law.

* Salih Korkmaz, Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi ABD, salihkorkmaz@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7824-0037

Makale Geliş Tarihi: 20.07.2022, Makale Kabul Tarihi: 14.11.2022

DOI: 10.57083/adaletdergisi.1217783

GİRİŞ

Makaleye Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Türk hukuk tarihçilerinden Sadri Maksudi Arsal'ın şu ifadeleri ile başlamak, İslamiyet öncesi Türk hukuk tarihi açısından da göz önüne alınması gereken önemli bir hususa işaret etmesi bakımından lüzumlu görülmüştür. Arsal, şöyle demektedir: “Eski sosyologların bazıları göçebelîği medenîyetin bir derecesi gibi telakki etmişlerdir. Halbuki bugünkü münkeşif sosyoloji, göçebelîği bir medenîyet safhası gibi telakki etmeyip, iktisadi şerâitten tevellüt eden tarz-ı hayat ve hayata intibak (adaptation) olduğuna kânidir.”¹ İslamiyet öncesi Türk hukuk-kültür tarihi üzerine yapılan bazı çalışmalarda; sıradan hukuk tatbikatlarının bile (savunmacı-öväcü bir yaklaşımla), çok garip-hayreti mucip bir durum gibi görülmesi, yukarıdaki satırların önemini göstermektedir. Nitekim insanlar tarih boyunca birbirleri ile münasebette bulunmuştur ve her nerede bir münasebet varsa orada öyle ya da böyle bir hukuk da vardır. Dolayısıyla bundan bin-iki bin yıl önce insanların sözleşmeler yapmasında şaşılacak bir durum yoktur. Ayrıca Türklerin devlet kurma tecrübeleri göz önüne alındığında; Köprülü'nün de belirttiği gibi: “Devlet kurmak, amme müesseseleri yaratmak demek olduğuna göre, büyük Türk İmparatorluklarının kuvvetli teşkilat, yani sağlam hukuki müesseseler vücuda getirmiş olması pek tabii”² karşılanmalıdır.

İslamiyet öncesi Türk hukukuna dair elimizde bulunan en önemli kaynaklardan birisi Uygurlardan kalma hukuk vesikalarıdır. Bu vesikalar, vergi hukukundan borçlar hukukuna, kişiler hukukundan ceza hukukuna kadar pek çok sahada eşsiz malumat barındırmaktadır. Bununla birlikte, şimdiye kadar bu konuda bir literatür değerlendirmesi yapılmamıştır. Bu sebeple şimdiye kadar bu sahada yapılmış çalışmaların bir değerlendirmesinin yapılması, hem neler yapıldığının ortaya koyulması hem eksiklerin gösterilmesi hem de bundan sonra yapılacak çalışmalar için yol göstermesi amacıyla önemli görülmüştür. Bu çerçevede Uygur hukuk vesikaları üzerine kaleme alınan tüm Türkçe

¹ Sadri Maksudi Arsal, “Türk Hukuku Tarihi”, Fethi Gedikli/Ali Adem Yörük/Mahmud Esad Kalıpçı (Haz.), C. LXXV, 2017, İÜHFİM, Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı, s.821. Arsal sözlerine şöyle devam etmektedir: “İrfan ve idrâk seviyesi yüksek ve gayet münkeşif mukîm bir halk muhitin icâbıyla göçebe hayat sürmeye mecbur olabilir. Ve bilakis göçebe bir halk müsait şerâit mevcut olursa, mukîm hayatla yaşamağa başlar. Bu son kısım hayatı tebeddüle Türk tarihinde pek çok misaller görüyoruz. Eskide mütemeddin ve mukîm Kırgız halkının büyük bir kısmı bugün göçbedir. Bilakis eskiden Kırgız steplerinde göçebe hayatla yaşamış Türkistan Özbekleri bugün oturak ve ekincidir. Onun için tarihi Türk kabilelerinin hukuki telakki ve müesseselerini tetkik ederken onların göçebe olmaları mütemeddin bir seviye-i içtimaiyeyi ifade eden hukuki müesseselere mâlik olmalarına mani sayılmamalıdır.” (Arsal, “Türk Hukuku Tarihi”, s.821).

² M. Fuad Köprülü, “Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri İslam Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?”, İstanbul, 1937, II. Türk Tarih Kongresi, s.49.

çalışmalar (mümkün mertebe) kronolojik sıra gözetilerek değerlendirilmiştir.³

Makalede öncelikle Uygurların tarihi ve Uygur hukuk vesikaları hakkında kısa bir malumat verilmiş, ardından literatür değerlendirmesi yapılmıştır. Uygur hukukuna dair dolaylı veya çok muhtasar malumat veren kaynaklar ayrıca ele alınmayarak (yeri geldikçe) dipnotlarda ve kaynakçada gösterilmiştir.

Buradaki literatür değerlendirmesinin Uygur hukuk vesikalarının *hukuki değerlendirmelerine* dair olduğu önemle vurgulanmalıdır. Nitekim pek çok dilci-tarihçi bu vesikaları Türk dili ve tarihi cephesinden tetkik etmiş, çok kıymetli eserler ortaya koymuşlardır. Bu tetkikleri değerlendirme kudretimiz bulunmamaktadır.

I. UYGURLAR HAKKINDA TARİHİ MALUMAT

Uygurlar, Hun Devleti'ne tâbi Türk boylarından olup, Hunlardan sonra Göktürklerin hâkimiyeti altında yaşamışlardır.⁴ Uygurların iktidarı ele geçirmek maksadıyla Basmiller ve Karluklar ile birleşerek giriştiği faaliyetler sonucu Göktürk Devleti yıkılmıştır.⁵ Göktürklerin yıkılışını (744) takiben kendi devletlerini kurmuşlar ve bu devleti bir asır yaşatmışlardır. Bu dönemde Uygurlar Moğolistan havalisinde ve yarı göçebe şekilde yaşamaktaydılar. Bu sebeple onlara Kuzey Uygurları da denmektedir.⁶ Kırgızlar 840/845 yıllarında Uygurları bu bölgeden

³ Yabancı literatür değerlendirmesi için bkz. Ahmet Caferoğlu, “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstulahları”, C.IV, İstanbul, 1934, *Türkiyat Mecmuası*, s.1 vd.; Hüseyin Namık Orkun, “Türk Hukuk Tarihinin Uygur Vesikaları”, Ankara, 1935, *Türk Hukuku Tarihi - Araştırmalar ve Düşünceler-*, s.541 vd.; Reşid Rahmeti Arat, “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, S.1, 1964, Ankara, *Türk Kültürü Araştırmaları*, s.9 vd.; Osman Fikri Sertkaya “Turfan metinleri ve yapılan yayınları”, C.XIX, 1980, *Türkiyat Mecmuası*, s. 309-334.; Özkan İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Seri:3, Sayı:A.17, Ankara, 1987, s.51 vd.; Ahmed Akgündüz, “Uygur Hukuku”, S.57, 1988, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, s.20 vd.; Berker Keskin, “Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri Ve Söz Varlığı”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2020, s.64 vd.

⁴ Orkun, “Türk Hukuk Tarihinin Uygur Vesikaları”, s.533 vd.; Akgündüz, “Uygur Hukuku”, s.17.; Gülçin Çandarlıoğlu, “Uygurlar”, *DİA*, C.42, İstanbul, TDV, 2012, s.242-244.

⁵ Akgündüz, s.17.; Çandarlıoğlu, 2012, s.242.

⁶ Kuzey Uygurlarının kurduğu devletin tebaasında, nüfusun çoğunluğunu dokuz tane Oğuz boyu oluşturmuştur. Bu nedenle Uygurlara “Dokuz-Oğuzlar” ya da bu dokuz tane boyun Uygur boyu ile birleşmesi sebebiyle “On-Uygurlar” da denilmektedir. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınlarından*, Ankara, 1977, s.130 vd.; Faruk Sümer, “Dokuz Oğuzlar”, *DİA*, C.9, İstanbul, TDV, 1994, s.500-502.; Ahmet Taşağl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, M.Ö. III-M.S. X. Asır, TTK, Ankara, 2013, s.113-115.; *Dokuz Oğuzlar ve bugün Anadolu halkının esasını teşkil eden Oğuzlar farklı kavimlerdir.*

Bkz. <https://ekrembugraekinci.com/question/?ID=18999> (s.e.t. 30.06.2022)

çıkarmış ve Uygurlar güneybatıya yani Doğu Türkistan'a yerleşmişlerdir (Güney Uygurları-Turfan Uygurları). Uygurlar burada da yaklaşık bir asır hüküm sürmüş bunun ardından hâkimiyetlerini ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılara kaptırmışlardır.⁷ Bununla birlikte Turfan Uygurlarının 1209 yılına kadar bağımsızlıklarını kısmen de olsa sürdürdüğü ardından Moğol İmparatorluğuna bağlanarak bir şekilde hayatını devam ettirdiği eklenmelidir.⁸

Diğer komşu Türk topluluklarının çoğu gibi Göktanrı dinine bağlı olan Uygurlar, 763'ten sonra Mani dinini, 1000'li yıllardan itibaren Buda dinini kabul etmişlerdir. İslamiyet de aynı dönemlerde Uygurlar arasında yayılmaya başlamıştır. Bu dinler, Uygurların göçebe hayatı terk ederek yerleşik hayata geçmesinde önemli bir etken olmuştur. Güney-Turfan Uygur toplumunu diğer Türk topluluklarından ayıran en önemli özellik de Uygurların hayat tarzındaki bu değişiktir. Nitekim onlar; göçebe hayatı terk ederek topraklarını genişletme teşebbüsünden ve siyasi-askeri çatışmalardan uzak bir hayat tarzı benimsemişlerdir. Bu sayede diğer Türk topluluklarına nazaran çok daha gelişkin şehirler ortaya çıkarabilmişler ve komşu ülkelerle çok daha canlı ticari ilişkiler kurabilmişlerdir.⁹ Yerleşik hayata geçiş ve beraberinde gelen ticaretin güçlenmesi ile birlikte yazı ve kâğıdı da kullanan Uygurlar, güçlü bir medeniyet kurmuşlardır. Nitekim din, hukuk, edebiyat ve felsefe sahalarında bıraktıkları eserlerden bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır.

II. UYGUR HUKUK VESİKALARI

İslamiyet öncesi Türk hukukuna dair malumatın çok kısıtlı olduğu bilinmektedir. Bu dönemin hukuku genel olarak Çin kaynakları, İslam kaynakları ve eski Türklerden kalma bazı eserler üzerinden takip edilmektedir. Güney Uygurlarının hukuku hakkında ise bu kaynaklardan farklı olarak çok önemli bazı hukuk vesikaları günümüze ulaşmıştır. Bu vesikalar, Uygur hukukuna dair eşsiz malumat ihtiva etmektedir. Bunların hangi tarihte yazılmış oldukları tam olarak bilinmemekle birlikte X-XIV. asırda kaleme alındıkları tahmin edilmektedir.¹⁰

İlk Uygur vesikası, 1890'da Doğu Türkistan havalisinde tesadüfen bulunmuştur. Bu ilgi çekici buluntudan sonra bölgede çok sayıda araştırma gezisi/kazısı yapılmış ve pek çok vesika ortaya çıkarılmıştır.

⁷ Bahaeddin Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1962, s.348 vd.; Halil Cin-Ahmed Akgündüz, Türk Hukuk Tarihi, OSAV, İstanbul, 2011, s.86.;

⁸ Ahmet Taşağıl, "Turfan", DİA, C.41, TDV, İstanbul, 2012, s.415.

⁹ Özkan İzgi, "Turfan Uygurlarında Kiralama Vesikaları", X. Türk Tarih Kongresi'nden Ayırbaşım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s.76.

¹⁰ Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları", s.6.; Larry Vernon Clark, "Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th Cc.)", Doktora Tezi, Bloomington, Edinburg, 1975, s.374.; Akgündüz, s.19.

Keşfedilen vesikalardan bazılarının da hukuk ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. Vesikalar üzerinde yapılan çalışmalar hakkında ayrıntılı ve kronolojik bilgi vermekten, makalenin kapsamını açacağı ve makalenin zaten geniş olan hacmini daha da artıracığı için imtina edilmiştir.

Uygurların hem yerleşik hayata geçmeleri ve hem de Çinlilerle olan yakın münasebetleri göz önüne alındığında bu vesikaların eski Türklerin adet ve hukuk telakkilerini ne derece yansıttıkları tartışma konusudur. Uygur hukuk vesikalarının Çin vesikaları ile ayrıntılı bir mukayesesi henüz yapılmamış olmakla birlikte, belirli noktalarda bu vesikalar üzerinde Çin tesiri görülmektedir.¹¹

Uygur hukuk vesikaları literatürde “Uygur Sivil Belgeleri” olarak da adlandırılmıştır. “Sivil belgeler” kullanımının kaynağı Fransızca kökenli “civil” kelimesinin doğrudan Türkçeye aktarılmasından ibarettir. Fakat bu kullanım isabetli değildir. Nitekim Türkçede sivil kelimesi daha çok askerlik çerçevesinde şekillenir. Halbuki “civil”in manası “hukukla alakalı” bir çerçevede karşımıza çıkar. Dolayısıyla “Uighur Civil Documents”-in Türkçe karşılığının “Uygur Hukuk Vesikaları” şeklinde belirlenmesi daha isabetlidir.¹²

III. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

İslamiyet öncesi Türk hukuk tarihi alanında ilk zikredilmesi gereken isim, hukuk tarihçisi Sadri Maksudi Arsal’dır.¹³ Arsal’ın ilk defa 1926’da neşredilen ders notları¹⁴ daha sonra genişletilmiş ve 1947’de “Türk Tarihi ve Hukuk” adıyla kitap olarak neşredilmiştir.¹⁵ 1926’da neşredilen ders notlarında Uygur hukuk vesikalarından bahis yoktur. Ancak diğer kaynaklardan istifade ile Uygur hukukuna dair genel bir

¹¹ Bkz. İzgi, Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre), s.99.; Akgündüz, s.27.; Özkan İzgi, “Turfan Uygurları Kültürü Hakkında Bazı Düşünceler”, Ankara, 1989, Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi.; Nobuo Yamada, “Uygur Satış Mukavelesi Belgelerinin Şekilleri”, Çev. Emine Gürsoy Naskali, C.26, İstanbul, 1993, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, s.195-234.; Wolfram Eberhard, Çin Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s.203 vd.; Wolfram Eberhard, Çin’in Şimal Komşuları, Çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996. Krş. Ferit Ayiter, “Eski Türk Hususi Hukukuna Ait Bazı Notlar”, C.11, 1949-1950, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, s.418 vd.

¹² Keskin, “Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri Ve Söz Varlığı”, s.1.; Berker Keskin, “Eski Uygurlar Neyi, Nasıl ve Neden Kiralıyordu?”, 2019, VIII. Uluslararası Türkoloji Kongresi, s.79.

¹³ Arsal hakkında bkz. Fethi Gedikli, “Yolunu Kendi Kazan Bir Yolcu: Türk Hukuku Tarihçisi Sadri Maksudi Arsal”, C.70, S.1, İÜHFİM, s.399-412.

¹⁴ Osmanlıca olan bu notların yazı çevrimi yapıp neşredilmiştir. Bkz. Sadri Maksudi Arsal, “Türk Hukuku Tarihi”, Fethi Gedikli/Alı Adem Yörük/Mahmud Esad Kalıpçı (Haz.), C. LXXV, 2017, İÜHFİM, Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal’a Armağan Özel Sayısı, s.711-833.

¹⁵ Sadri Maksudi Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1947.

portre ortaya koyulmuştur. Arsal'ın 1937'de neşredilen bir makalesinde ise Uygur hukuk vesikalarının mevcudiyetinden ve bunların çoğunun neşredilmemiş olduğundan bahsedilmiştir. Buna göre, Uygurlar yüksek bir kültür ve medeniyet seviyesi yakalamıştır.¹⁶ Yine Arsal, 1947'de neşredilen ve İslamiyet öncesi Türk hukuk tarihi sahasında hâlâ temel kaynak eser olarak görülen meşhur kitabında, Uygur hukuk vesikalarından örnekler zikretmiş ve bunlardan bazılarının tercümesini vermiştir. Ardından da bunlardan yola çıkarak bir değerlendirme yapmış ve Uygur hukukunu özetlemiştir.¹⁷

Ahmet Caferoğlu da, Uygur hukuku ve Uygur hukuk vesikaları ile alakalı ilk çalışma yapanlardandır. İlk defa 1932 yılında "Öz Hukuk Dili" isimli makalesinde bir hukuk vesikasının yazı çevrimi ve tercümesini yapmış, yirmi altı hukuk terimini de izah etmiştir.¹⁸ Aynı yıl "Uygur Türklerinde Milli Hukuk İstılahları" makalesi ile bazı Uygur hukuk vesikalarını tanıtmıştır.¹⁹ Caferoğlu'nun bu sahadaki en önemli eseri ise şüphesiz 1934'de neşrettiği "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları" isimli çalışmasıdır.²⁰ Makalede ilk olarak Uygur hukuk vesikalarının nasıl ve nerede neşredildiğinden bahsedilmiş, neşirlerdeki hata ve eksiklikler de dipnotta zikredilmiştir. Elde bulunan Uygur vesikalarının hukuka dair veçhesinin şimdiye kadar yeterince ele alınmadığına hayıflanana²¹ Caferoğlu, makalenin devamında, vesikalardan yola çıkarak ilk olarak Uygur medeniyeti ve hukukuna dair genel bir portre ortaya koymuştur. Bu çerçevede "Uygur medeniyeti", "vesikaların mevzuu, devri, modelleri ve tarihi", "borç maddeleri ve ödeme şartları", "ödemede tehir ve cezası" başlıkları altında önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Ardından makalenin asıl konusu olan Uygurlarda kullanılmış olan hukuk ve maliye tabirlerinin, sözleşme isimlerinin bugün hangi manalara karşılık geldiği teker teker başlıklar halinde incelenmiştir. Makalenin vazifesi, kendi ifadesi ile, "*vesikalarda tesadüf edilen hukuk tabir ve istılahlarını (gayyur hukuk araştırmacıları için) hiç olmazsa malzeme şeklinde hazırlamaktır*".²² Caferoğlu'nun 1934'te fasiküller halinde neşretmeye başladığı "Uygur Sözlüğü"²³ de burada zikredilmelidir.²⁴ 1939 yılında

¹⁶ Sadri Maksudi Arsal, "Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Müesseselerinin İnkişafında Türk Irkının Rolü", 1937, II. Türk Tarih Kongresi, s.1062-1093.

¹⁷ Ayrıca bkz. Sadri Maksudi Arsal, "Eski Türklerin Hususi Hukuku", TÜRKLER, Hasan Celal Güzel/Kemal Çiçek/Salim Koca (Ed.), C.3, Yeni Türkiye Yayınları, s.142-158.

¹⁸ Ahmet Caferoğlu, "Öz Hukuk Dili", S.5, 1932, Öz Dilimize Doğru, s.72-74.

¹⁹ Ahmet Caferoğlu, "Uygur Türklerinde Millî Hukuk İstılahları", S.8, 1932, Öz Dilimize Doğru, s.130-135.

²⁰ Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları", s.1-43.

²¹ Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları", s.3.

²² Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları", s.13.

²³ Ahmet Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 2011.

neşredilen “Türk Taamül Hukukunda Evlâtlık Müessesesi”²⁵ isimli makalenin bir bölümünde Uygur hukuk vesikalarından yola çıkılarak Uygur hukukunda evlatlık, çocuk rehni/satışı konusu tasrih edilmiştir.²⁶

Tarihçi Hüseyin Namık Orkun,²⁷ Uygur hukuk vesikalarını ilk neşredenler arasındadır. 1936’da neşredilen “Türk Hukuk Tarihinin Uygur Vesikaları” isimli makalesine Uygur tarihine ve Uygur vesikalarına nasıl ulaşıldığına dair tarihi malumatla başlayan Orkun, eldeki vesikaların hukuk ile alakalı olanlarının tercümesini vermiştir. Bu manada ilk Türkçe toplu tercüme ve neşir Orkun tarafından yapılmıştır. Orkun çalışmasında “*transkripsiyonda ise Radloff’un yanlış ve bir çok itiraza uğrayan transkripsiyonu’nu bir tarafa bırakarak mümkün olduğu kadar diğer bilgilerin transkripsiyonu’nu kabul etdik.*” demiştir. Fakat bu tercüme ile alakalı İzgi “*...Orkun yaptığı çalışmada sadece Radloff’un kitabının bir tercümesini yapmağa çalışmış fakat ne yazık ki Radloff’un okuma yanlışları ve terimleri açıklamasındaki hatalar burada da tekrar edilmiştir. Ayrıca tercümedeki hatalar yüzünden de vesikalar adeta tanınamaz hale gelmiştir.*” değerlendirmesinde bulunmuştur. Bu sebeple olsa gerek, sonraki çalışmalarda bu makaleden fazla istifade edilmemiştir. Orkun, çeşitli zamanlarda bu makaleden yola çıkarak birkaç kısa makale daha neşretmiştir.²⁸

Reşid Rahmeti Arat,²⁹ Uygur hukuk vesikaları ile alakalı ilk makalesini 1936’da “Uygurca Yazılar Arasında” ismiyle neşretmiştir. Bu makalede Uygur hukuk vesikalarından birinin neşri ve tahkiki yapılmıştır.³⁰ 1965’te ise “Uygurca Yazılar Arasında-II” ismiyle bir

²⁴ Sözlük hakkında bir değerlendirme için bkz. Berker Keskin, “Ahmet Caferoğlu ve Uygur Sözlüğü”, İstanbul, 2019, Doğumunun 120. Yılında Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu Hatıra Kitabı, s.78-93.

²⁵ Ahmet Caferoğlu, “Türk Taamül Hukukunda Evlâtlık Müessesesi”, C.II, 1939, İstanbul, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, s. 97-118.

²⁶ Bu makalede kullanılan usul ve evlatlık hususundaki bazı değerlendirmeler daha sonraki tarihlere başka yazarlarca eleştirilmiş/düzeltilmiştir. Mesela bkz. Abdülkadir İnan, “Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler”, Cilt VI. Sayı: 3, 1948, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi, s.128 vd.; Keskin, “Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri Ve Söz Varlığı”, s.35 vd., s.135 vd.

²⁷ Hüseyin Namık Orkun hakkında bkz. Saliha Okur Gümrükçüoğlu, “Hukuk Tarihi Açısından Hüseyin Namık Orkun ve Fasikülleri”, C.3, S.5, 2005, TALİD, 805-822.

²⁸ Bkz. Hüseyin Namık Orkun, “Eski Türklerde Anlaşma”, Türk Hukuku Tarihi, Belgeler, Ankara, 1936, s.19-23.; Hüseyin Namık Orkun, “Eski Türklerde Sosyal Kurumlar”, Belgeler, Ankara, 1936, Türk Hukuku Tarihi, s.24-34.; Hüseyin Namık Orkun, “Uygur Türklerinde Senet İle Alış Veriş”, C.V, S.17-18, 1954, Banka, s.33-39.

²⁹ Arat için bkz. Osman Fikri Sertkaya, “Ord. Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat (15 Mayıs 1900-29 Kasım 1964) ve Eserleri –Ölümünün 20. yıl dönümü dolayısı ile-”, C.32, 1984, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, s.305-313.; Saadet Çağatay, “Reşid Rahmeti Arat (12.V.1900-29.XI.1964)”, C.29, Belleten, s.176-193.; Nuri Yüce, “Reşit Rahmeti Arat”, DİA, C.3, İstanbul, TDV, 1991, s.336-337.

³⁰ Reşid Rahmeti Arat, “Uygurca yazılar arasında”, C.II, İstanbul, 1936, Türk Tarih Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, s.101-112.

makale daha neşredilmiş ve bu İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde Yıldız Sarayı'ndan gelen yazmalar arasında bulunan vesikalar üzerine kaleme alınmıştır.³¹ Yazmalar arasında bu vesikaların ne olduğu ve önemine dair padişaha sunulmuş bir rapor da bulunmaktadır ki bu raporun yazı çevrimi makaleye dercedilmiştir. Ardından bulunan evrakın kısa bir tanıtımı yapılmıştır. Ardından bu evrak içinde bulunan “*iyi ve tam olarak muhafaza edilen en büyük vesika*”nın yazı çevrimine ve tercümesine yer verilmiştir. Belge bir bağın satımını konu almaktadır ve “hüccet” belgesi mahiyetindedir. Bulunan diğer hukuk vesikaları ile aynı özellikleri taşımaktadır.³²

Arat'ın Uygur hukuku ile alakalı en önemli eseri, hiç şüphesiz 1964'de neşrettiği “Eski Türk Hukuk Vesikaları” isimli makalesidir.³³ Bu eserde, giriş mahiyetinde eski Türk hukukuna ilişkin yapılan araştırmaların kısa bir özeti verilmiş (I.), sonra bu konuda yapılmış çalışmalar (II.) sıralanmıştır. Ardından hukuk vesikalarının mahiyetleri (III.), hukuk vesikalarının türleri (IV.), vesikaların tanzimi (V.), vesikaların tarih tespiti, vesikalarda adı geçen şahıslar, mukavele yapılmasının sebepleri, anlaşmanın bedel tespiti, kefalet, ödeme usulü, ödeme şartları, sözleşmeye itiraz, taraflar ve şahitlerin imzaları ile mukaveleyi kaleme alan kişinin ismi ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Ayrıca Uygur hukuk vesikalarının metinleri, tercümeleri ve orijinallerinin fotoğrafları da esere ek olarak verilmiştir. Hukuk vesikalarının tasnifi ve sınıflandırması ilk defa bu makalede yapılmıştır.

M. Fuad Köprülü 1937'de neşrettiği “Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri İslam Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?”³⁴ isimli makalesinde Uygur hukukuna ve hukuk vesikalarına dair malumat bulunmamakla birlikte, “kamu hukukuna ve idareye ait” Uygurlarda kullanılan bazı kavramların sonra da kullanıldığı hususu makale konusu ile bağlantılı olarak zikredilmiştir.

Abdülkadir İnan tarafından 1948'de neşredilen “Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler” isimli makale, esas itibariyle göçebe Türk boylarındaki evlatlık müessesesini konu aldığı için Uygur hukukundan ve buradaki evlatlık müessesesinden çok

³¹ Reşid Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında-II”, XXIII, 1979, Türk Dili Ve Edebiyatı Dergisi, s.17-28.

³² Arat'ın konuyla alakalı başka çalışmaları da bulunmaktadır. Bkz. Reşid Rahmeti Arat, “Uygurlarda İstihlamlara Dair”, VII-VIII/1, 1942, Türkiyat Mecmuası, s.56-81.; Reşid Rahmeti Arat, Eski Türk Hukuk Vesikaları, S.1, 1964, Türk Kültürü Araştırmaları.; Reşid Rahmeti Arat, “Uygurlar”, C.XVI/1-2, 1977-1978, Türk Kültürü Araştırmaları, s.89-149.

³³ Reşid Rahmeti Arat, Eski Türk Hukuk Vesikaları, Türk Kültürü Araştırmaları, Ankara, S.1, 1964.

³⁴ M. Fuad Köprülü, “Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri İslam Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?”, II. Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 1937, s.39-72.

muhtasar bir biçimde bahsetmiştir.³⁵ İnan bununla birlikte daha önce Uygur hukukunda evlatlık üzerine bir makale neşretmiş olan Caferoğlu'nun kullandığı usulü eleştirmiştir.³⁶ İnan tarafından evlat edinme bir “oğul satışı” olarak tavsif edilmiştir. Bunun da “*unutulmamış geleneklerin zoruyla*” satın alınan çocukların evlatlık olarak gösterilerek meşrulaştırıldığını yani “*uşaklığın evlatlık perdesi altında saklamak temayülü*” olduğu iddia edilmiş ve bu “*eskiden kalma kabile gururuna*” bağlanmıştır.³⁷ Hâlbuki bu değerlendirme hatalıdır. Nitekim Uygur hukuk vesikalarına göre “evlatlık” ve “oğul satışı” farklı hukuki müesseselerdir.³⁸ Oğul satışına dair elde bulunan vesikalar “*uşaklığın evlatlık perdesi altında saklamak temayülü*” iddiasını boşa düşürmektedir.

Ferit Ayiter tarafından 1949'da neşredilen “Eski Türk Hususi Hukukuna Ait Bazı Notlar” isimli makale Uygur hukukundaki cezai şart müessesesi özelinde Uygur hukukunun geneli üzerine önemli değerlendirmeleri havidir. Bu çerçevede makale hukuk sistemlerinin birbirleri ile münasebeti ve Uygur hukukuna Çin hukukunun tesiri ile alakalı değerlendirmeler ile başlamıştır. Ardından Uygur hukuk vesikalarına dayanarak, hukuki muamelelerin illeti-saiki, faiz meselesi, örf-adet hukuku, cezai şart-tazminat, akitlerin üçüncü kişilere tesiri ele alınmıştır. Daha sonra bu başlıklar (bazıları) Çin, Hind, Sasani ve Moğol hukukları ile mukayese edilmiştir.³⁹ Makale Orta Asya kavimlerinin müşterek hukuku, örf-adet hukuku ve mukayeseli değerlendirmeler çerçevesinde bazı Uygur hukuk uygulamalarını değerlendirmesi bakımından önemini muhafaza etmektedir.

Uygur hukuk vesikalarında rastlanan ve sözleşmeye aykırı davranış neticesinde cezai şart öngören hükümler, Ayiter tarafından isabetle özel hukuk başlığı altında ele alınmıştır. Yine Nobuo Yamada ve Ahmed Akgündüz bu konuyu ele almış ve mezkûr cezai şartları isabetle özel hukuk kapsamında değerlendirmiştir.⁴⁰ Buna rağmen ilk kez Özkan İzgi, bu şartları hatalı olarak “ceza hukuku” başlığı altında değerlendirmiştir.⁴¹ Bu tavsif hatası daha sonra başka yazarlarca da tekrarlanmıştır.⁴²

³⁵ Abdülkadir İnan, “Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler”, C.VI, S. 3, 1948, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.

³⁶ İnan, s.128 vd.

³⁷ İnan, s.135.

³⁸ Keskin, “Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri Ve Söz Varlığı”, s.36.

³⁹ Ayiter, s.417-436.

⁴⁰ Yamada, “Uygur Satış Mukavelesi Belgelerinin Şekilleri”; Akgündüz, s.24.

⁴¹ Özkan İzgi, Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1986, s.89.; Özkan İzgi, Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre), Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987, Seri:3, Sayı:A.17, s.106.

⁴² Feda Şamil Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar Suçlar ve Cezalar”, C.17, S.28, 1995, Tarih Araştırmaları Dergisi, s.13 vd.; Melek Özyetgin, “Turfan Uygurlarında Ceza

Bahaeddin Ögel, İslamiyet'ten önce Türk kültür tarihini konu alan çalışmalar yapmıştır.⁴³ Fakat bu eserlerde doğrudan Uygur hukukuna dair bir malumat bulunmamaktadır. Müellif, sadece “Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları” isimli kitabında İslamiyet öncesi Türk aile hukukuna dair genel bir malumat verilmiştir.

İsmet Binark, 1969'da Uygur Türklerinde vakıf ile alakalı kısa bir makale neşretmiştir.⁴⁴ Burada Uygur hukuk vesikalarının ortaya çıkış serüveninden bahsedilmiş ve vakıf ile alakalı muhtasar malumat verilmiştir.

Özkan İzgi, Uygurlar ve Uygur hukuku ile alakalı nitelik ve nicelik bakımından önemli eserler kaleme almış yazarlardandır.⁴⁵ Ayrıca (Uygur hukukuna dair fazla malumat barındırmasa da) Uygur tarihi için çok önemli ve birinci el bir kaynak olan “Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi”, İzgi tarafından tercüme edilmiştir.⁴⁶ Şüphesiz, İzgi'nin Uygur hukuku ile alakalı en önemli eseri 1987'de neşredilen “Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)” isimli kitabıdır. İzgi'nin bu kitaptan önce de Uygur hukuku ile alakalı çalışmaları vardır.

Hukukuyla İlgili Uygulamalar”, C.LXXV, S.273, 2011, Belleten, s.337-360.; Muhammed Serkan Başar, “İslamiyet Öncesi Eski Türk Hukuku”, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, Tez No: 387731, 2013, s.80.; Okan Açıl, “Bozkır Kavimlerinde Hukuk Anlayışı (Başlangıcından Uygur Dönemi Sonuna Kadar)”, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2016, s.54.

⁴³ Bkz. Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre); Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.; Bahaeddin Ögel, Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2001.

⁴⁴ İsmet Binark, “Türk Dünyasının En Eski İçtimai Yardım Müessesesi, Vakıflar ve Uygur Türklerinde Vakıf”, Yıl.7, S.78, Nisan 1969, Türk Kültürü, s.422-432.

⁴⁵ Özkan İzgi, “İslâmiyetten Önceki Türklerde Kadın”, XI-XII-XIII-XIV, Ankara, 1973-1975, Türk Kültürü Araştırmaları.; Özkan İzgi, “Uygur Alım-Satım Vesikalarında Cezanın Ödendiği Bazı Müessese ve Şahıslar”, C.II, 1976, VIII. Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu, s.799-802.; Özkan İzgi, “Kao-ch'ang Uygurları Hakkında”, S.32, Mart 1979, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.; Özkan İzgi, “Uygurlarda X-XIV. Yüzyıllarda Alım-Satım ve Borç Alıp-Verme Muâmeleleri”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Doçentlik Tezi, Ankara, 1979.; Özkan İzgi, Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1986.; Özkan İzgi, Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre), Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987, Seri:3, Sayı:A.17.; Özkan İzgi, “Uygurlardaki Vergilere Ait Bazı Düşünceler”, IX. Türk Tarih Kongresi'nden Ayrışım, Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s.579-585.; Özkan İzgi, “Turfan Uygurları Kültürü Hakkında Bazı Düşünceler”, Ankara, 1989, Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi.; Özkan İzgi, “Turfan Uygurlarında Kiralama Vesikaları”, X. Türk Tarih Kongresi'nden Ayrışım, Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s.767-771.; Özkan İzgi, Orta Asya Türk tarihi araştırmaları, Hazırlayanlar: Erkin Ekrem, Serhat Küçük, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2017.

⁴⁶ Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi, Çev. Özkan İzgi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.

Mezkûr kitap ise o döneme kadar bulunan Uygur hukuk vesikalarının toplu bir değerlendirmesini yapması açısından öne çıkmaktadır. Kitapta Uygurlara dair genel tarihi malumattan sonra; Uygur hukuk vesikalarının nasıl keşfedildiği, yayınlanma süreci, vesikaların içeriği, yazılış düzeni (tarafklar, tarihlendirme, sözleşmenin niçin ve kimler arasında yapıldığı, ödeme zamanı, karşılıklı hakların belirlenmesi, sözleşmenin taraflarının ve şahitlerin imzaları vb.) hakkında genel malumat verilmiştir. Daha sonra bu hukuk vesikalarının içerikleri incelenmiş ve bunlar borç alıp verme vesikaları, kiraya verme ile ilgili vesikalar, alım satım vesikaları şeklinde bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Kitabın sonunda Uygur hukuk vesikalarından 24 tanesinin tercümesine yer verilmiştir. İzgi'nin çalışmaları Uygur hukuku açısından çok önemli olmakla birlikte, bu çalışmalarda bazı hukuki tavsif hataları da bulunmaktadır. Nitekim Uygur hukuk vesikalarında karşılaşılan ve bugünkü hukukta özel hukuk başlığı altında cezai şarta karşılık gelen bazı uygulamaların, ceza hukuku olarak tavsif edildiği yukarıda zikredilmişti. Yine Uygur hukukunda "oğul satışı" ve "evlatlık" müessesesinin farklı hukuki müesseseler olduğu yukarıda ifade edilmişti. İzgi'nin bir kitabında bu hususta bir tavsif hatası bulunmaktadır.⁴⁷ Bununla birlikte İzgi'nin eserleri, Uygur hukuk vesikalarının değerlendirilmesi noktasında önemini muhafaza etmeyi başarmaktadır. Uygurlarda vergilere dair yazdığı makalesinde Ahmet Caferoğlu ve Reşid Rahmeti Arat'ın vergilere dair çalışmalarında hatalar olduğunu, kendisinin bu çalışma ile ortaya konan bu çalışmaları bir adım daha ileri götürmek niyetinde olduğunu ifade etmiştir. Vergileri toprak, hayvan ve mesken vergisi olmak üzere 3 başlık altında incelenmiştir.⁴⁸ Yine Uygur hukukuna Çin'in tesiri ile alakalı tartışmaları Türkçede ilk zikredip değerlendiren de kendisidir.⁴⁹

Ahmed Akgündüz 1988'de "Uygur Hukuku" başlıklı bir makale yayınlamıştır.⁵⁰ Çalışmada Uygur tarihine dair kısa bir malumatın ardından Uygur hukuk vesikalarından, bunların ortaya çıkış sürecinden ve bunlar üzerine yapılan çalışmalardan bahsedilmiştir. Sonrasında Uygur hukuku, özel hukukla sınırlı olmak üzere tetkik edilmiş ve akitler muhtasar fakat derli toplu biçimde ele alınmıştır. Hukuk vesikalarından iki tanesi de aynen zikredilmiştir. İlginç bir şekilde Uygur hukuku ile alakalı çalışmalarda bu makaleye hemen hemen hiç atıf yapılmamış, bu çalışma adeta unutulmuştur. Bunda Akgündüz ve Halil Cin tarafından kaleme alınan "Türk Hukuk Tarihi" isimli kitabın da etkisi olabilir. Zira bu makale küçük değişikliklerle kitabın alakalı bölümüne alınmıştır.

⁴⁷ İzgi, Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar, s.85 vd.

⁴⁸ İzgi, "Uygurlardaki Vergilere Ait Bazı Düşünceler", s.579.

⁴⁹ İzgi, Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar, s.73 vd.; İzgi, Turfan Uygurları Kültürü Hakkında Bazı Düşünceler.

⁵⁰ Akgündüz, s.17-30.

Ayrıca Uygur kamu hukuku da “Kutadgu Bilig” ve “Divânü Lügâti’t-Türk”ten istifade ile burada değerlendirilmiştir.⁵¹

Osman Fikri Sertkaya, çalışmaları ile Uygur hukuk vesikalarının neşrine katkı sağlayan yazarlardandır. 1991 ve 1992’de neşrettiği makaleler ile bazı Uygur hukuk vesikalarını tercüme etmiştir.⁵² Sertkaya’nın tüm Uygur hukuk vesikalarını neşretmeye niyet ettiğini İzgi’nin bir makalesinden öğreniyoruz.⁵³ Fakat bu “*niyet*” maalesef gerçekleşmemiştir.

Harun Güngör, 1992 yılında “Göktürk Kitabeleri ve Uygur Metinlerinin İnsanı Değer ve Hukuk Açısından İncelenmesi” isimli bir makale neşretmiştir.⁵⁴ Bu çalışmada Göktürkler ve Uygurlar ayrı ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Göktürklerin anlatıldığı bölümde “*demokrasi*”⁵⁵, “*laiklik*”⁵⁶ başlıkları altında çok abartılı ifadeler ve anakronik⁵⁷ değerlendirmeler mevcuttur. Ayrıca köleliğin kurumsal olarak mevcut olmayışı, kadınla erkeğin hukuk önünde bir farklılığının olmayışı ifadeleri de abartılı ve hatalıdır. Hatta “*kitabelerde kul, cariye gibi terimler kullanılmış olmasına rağmen*”⁵⁸ köleliğin kurumsal olarak mevcut olmadığı “*herkesin hür ve serbest olduğu*”⁵⁹ iddia edilmiştir. Uygur hukuku ile alakalı olarak da Uygur kamu hukukunun Göktürklerle “*hemen hemen aynı*” olduğu ve insanların “*eşit haklara sahip*” olduğu ifade edilmiştir.⁶⁰ Uygurların özel hukukuna dair vesikaların mevcudiyetinden bahsedilmiş fakat bu hususta tafsilata girilmemiş, bütün Uygur özel hukuku yarım sayfada ele alınmıştır. Sonuçta bu kurullarla, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi kurallarının bir mukayesesi yapılmış ve belli hususların aynı olduğu ifade edilmiştir. Makale yeni bir bilgi

⁵¹ Cin- Akgündüz, s.85 vd. (Kitabın ilk baskısı 1989’da yapılmıştır)

⁵² Osman Fikri Sertkaya “Uygur para belgeleri (I. Bölüm: Kümüş)”, Issledovanie Yazıkovih Sistem v Sinhronim i Diahronim, K 70-letiyü E. R. Tenişeva, Moskova 1991, s. 114-136. Bu eseri de hâvi yeni baskı için bkz. Osman Fikri Sertkaya- Rysbek Alimov, Eski Türklerde Para, Göktürklerde Uygurlarda Türkişlerde, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2016.; Osman Fikri Sertkaya “Eski Uygur Türklerinden Hukuk Belgeleri Örnekleri”, İstanbul 1992, Tarih Boyunca İnsanı Değerler ve İnsan Hakları, s.131-148.; Ayrıca bkz. Sertkaya “Turfan metinleri ve yapılan yayınları. I. Das uigurische Insadi-Sûtra (Uygurca İnsadi-Sûtra)”, s.309-334. Ayrıca bkz. Osman Fikri Sertkaya “Turfanda bulunan Uygur metinleri Türkiye kütüphanelerine nasıl geldi? (I)”, XXI/247 (Kasım 1983), Türk Kültürü, s.740 (52)-746 (58).

⁵³ İzgi, “Uygurlardaki Vergilere Ait Bazı Düşünceler”, s.579.

⁵⁴ Harun Güngör, “Göktürk Kitabeleri ve Uygur Metinlerinin İnsanı Değer ve Hukuk Açısından İncelenmesi”, İstanbul, 1992, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, s.201-220.

⁵⁵ Güngör, s.211.

⁵⁶ Güngör, s.211 vd.

⁵⁷ Bu makale kapsamında “anakronizm” ile ne kastedildiği hakkında bkz. Sonuç bölümü.

⁵⁸ Güngör, s.213.

⁵⁹ Güngör, s.213.

⁶⁰ Güngör, s.219.

sunmamasının yanı sıra, eldeki malumatın çok az olduğu bir mevzuda kesin, iddialı ve anakronik pek çok şey iddia etmektedir.

Japon Türkolog Nobuo Yamada, 1960'lardan itibaren Uygur hukuk vesikaları üzerinde yayınlar yapmaya başlamıştır. Yamada'nın çalışmalarının bir hülasası olarak nitelendirilebilecek makalesi, Emine Gürsoy Naskali tarafından tercüme edilerek 1993 yılında neşredilmiştir.⁶¹ Bu çalışmada yazar, vesikaların şekli açıdan bir değerlendirmesini yapmıştır. Bu çerçevede Uygurlarda satış mukavelesinin şekilleri sekiz ana başlık olmak üzere on yedi bölümde incelenmiştir. Ana başlıklar tarih, mukavelenin konusu (satan, satın alan, satılan mal, fiyat), ödemenin tasdiki, toprak hudutları, yeni mal sahibinin haklarının açıklanması, akdin ihlaline karşı teminat ve ceza, ek (şahit, imza ve yazar) ve ek beyanlardan ibarettir. Yine makalenin sonunda makalenin yazılmasında esas alınan vesikaların suretleri de bulunmaktadır. Yamada "netice" kısmında "Bu belgelerin yazıldığı bölgedeki yabancı tesirler üzerinde önemle durulmalıdır: bölgenin doğusunda Sung, Yüan, Liao ve Chin gibi hanedanlıklar, batısında ise Karahanlılarla başlamak üzere İslamî devletler hüküm sürmüştür. Bu belgeleri incelerken bu tarihi ortamı hatırdan çıkarmamak gerekir. Bu tarihi ortam içinde en etkin tesirler Çin'den gelmiştir. Elimizdeki malzeme ile aynı tarihlerde kaleme alınmış olmasına rağmen İslamî usule uygun tarzda tertiplenmiş olan Yarkent mukavele belgeleri bizimkinden çok farklıdır, buna karşılık Çin belgeleri ile bizimkiler arasında pek çok müşterek husus vardır: bazı terimler aynı etimolojiye sahiptir, hatta istilahlar arasında bile benzerlikler vardır."⁶² diyerek Uygur hukuk vesikalarına Çin tesirine değinmiş, bunun mukayesesini ayrıca ele alma niyetini de ifade etmiştir.⁶³

Esra Yakut, 2002 yılında "Eski Türklerde Hukuk" isimli bir makale neşretmiştir.⁶⁴ Adeta bir Türk hukuk tarihi kitabının "İslamiyet öncesi Türk hukuku" bölümünü oluşturur nitelikte kurgulanan bu makalede, genel olarak eski Türk hukuku incelenmiştir. Bu çerçevede, İslamiyet öncesi Türk devletleri tek tek ele alınmış, bu devletlerin hukuku "kamu hukuku" ve "özel hukuk" başlıkları altında incelenmiştir. Makalede Uygur hukuku da aynı ayırımla incelenmiş, bu incelemede Uygur hukuk vesikalarından örnekler verilmiştir. Nitekim bu makale, çok küçük birkaç cümle değişikliği ile Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi için hazırlanan Hukuk Tarihi ders kitabında kitap bölümü olarak neşredilmiştir.⁶⁵

⁶¹ Yamada, "Uygur Satış Mukavelesi Belgelerinin Şekilleri", s.195-234.

⁶² Yamada, "Uygur Satış Mukavelesi Belgelerinin Şekilleri", s.226 vd.

⁶³ Yamada, "Uygur Satış Mukavelesi Belgelerinin Şekilleri", s.227.

⁶⁴ Esra Yakut, "Eski Türklerde Hukuk", C.1, S.3, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, s.401-426.

⁶⁵ Esra Yakut, "Eski Türk Hukuku", Hukuk Tarihi, Fethi Gedikli (Ed.), Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2019, s.54-77.

Uygur hukuku üzerine yaptığı çalışmaları ile zikredilmesi gereken bir başka yazar da Ayşe Melek Özyetgin'dir.⁶⁶ Özyetgin, bu konuda ilk olarak 2004 yılında “Eski Türk Vergi Terimleri” isimli kitabını neşretmiştir.⁶⁷ Üç bölümden müteşekkil kitap, ilk bölümde eski Türk vergi düzenini ele almıştır. Burada Uygur hukuk vesikaları üzerine yapılan çalışmalar da değerlendirilmiştir. İkinci bölüm Türk vergi terimlerini ele almış ve bunları kendi içinde tasnif etmiştir. Son bölüm ise vergi hukukuna dair malumat içeren kırk dört Uygur hukuk vesikasının yazı çevrimi ve tercümesinden müteşekkindir.⁶⁸ Özyetgin'in bir başka çalışması 2011 yılında neşredilen “Turfan Uygurlarında Ceza Hukukuyla İlgili Uygulamalar” makalesidir. Bu makalede Uygur hukuk vesikalarının serüvenine kısaca değinildikten sonra çeşitli “ceza hukuku” uygulamaları anlatılmıştır. Önce Uygur Devleti'ndeki ceza çeşitleri sıralanmış sonra her birine örnekler verilmiştir. Fakat bu makalede de yukarıda zikredilen hukuki tasnif hatası tekrarlanmıştır. Zira her ne kadar makalenin başlığı ceza hukuku ise de makalede verilen örneklerin çoğunluğu özel hukuka dair cezai şart kapsamında değerlendirilmelidir. Zira burada taraflar sözleşmeye uymadıkları zaman ödeyecekleri cezai şartı belirlemektedirler ki bu durum bir özel hukuk uygulamasıdır. Nitekim yukarıda ifade edildiği üzere bu tatbikatın bir özel hukuk müessesesi olduğu Ayiter, Yamada ve Akgündüz tarafından isabetle ifade edilmiştir. Bununla birlikte makalede “verilen örneklerin çoğunluğu” dememizden de anlaşılacağı üzere gerçekten ceza hukuku uygulaması diyebileceğimiz örnekler de mevcuttur.

Özyetgin'in Uygur hukuku ile alakalı son çalışması ise “İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku” isimli kitabıdır.⁶⁹ Kitap üç bölümden müteşekkindir. Birinci bölüm “Uygurlarda Toprak Hukuku” başlığını taşımakta olup, burada Uygur toprak hukukuna dair umumi malumat verilmiştir. İkinci bölüm “Uygurlarda Toprakla İlgili Sözleşmeler” başlığını taşımakta olup, burada sözleşmeler konularına göre tasnif edilip incelenmiştir. Son bölüm ise “Uygur Sözleşme Metinleri” başlığını taşımaktadır. Burada “toprak hukukunu” ilgilendiren ve kitapta inceleme konusu yapılan kırk bir belgenin yazı çevrimleri ve tercümeleri bulunmaktadır. Bu kitapta da bazı hukuki değerlendirme hataları bulunmaktadır. İlk olarak cezai şart, önceki makalede olduğu

⁶⁶ Ayşe Melek Özyetgin, Eski Türk Vergi Terimleri, KÖKSAV, Ankara, 2004.; Ayşe Melek Özyetgin, “Eski Türklerde ödeme Araçları: Kağıt Para Çav'ın Kullanımı”, C.1, S.1, 2004, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, s.90-105.; Özyetgin, “Turfan Uygurlarında Ceza Hukukuyla İlgili Uygulamalar”, s.337-360.; Ayşe Melek Özyetgin, İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.

⁶⁷ Özyetgin, Eski Türk Vergi Terimleri,

⁶⁸ Keskin, bu sayıyı hataen 27 olarak ifade etmiştir. Keskin, “Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri Ve Söz Varlığı”, s.71.

⁶⁹ Bu kitapla alakalı bir değerlendirme yazısı için bkz. Melike Uçar, “Melek Özyetgin'in “İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku” Adlı Eserine Dair”, S.3/2, 2014, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, s.318-331.

gibi yine ceza hukuku başlığı altında ele alınmıştır.⁷⁰ Yine bazı Uygur hukuk vesikalarında sözleşmeye aykırı davranış sebebiyle devlete (devlet adına devlet görevlilerine) ödenecek bir paradan bahsedilmektedir. Bu durum Özyetgin tarafından “*cezalandırmanın devlet tekelinde olduğu*”⁷¹ şeklinde yorumlanmıştır ki, bu vesikalardaki kayıtlardan cezalandırmanın devlet tekelinde olduğu sonucu çıkarılamaz. Öncelikle bunların ceza hukuku uygulaması olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği tartışılmalıdır. Bunlar, birer ceza hukuku uygulaması olarak kabul edilse buradan da cezalandırma yetkisinin devletin tekelinde olması sonucu çıkmamaktadır. Sadece belirli durumlarda devlete böyle bir cezanın ödendiği sonucu çıkmaktadır. Nihayet Karahanlı devrine ait arazi satım senetleri ile alakalı hukuki değerlendirmeler, fahiş bir hatanın tekrarıdır. Bu husus kitapta şöyle ifade edilmiştir: “*Bir İslam devleti olan ve İslamiyeti kabul eden ilk Türk devleti vasfını taşıyan Karahanlılara ait 1080 ve 1090 tarihli tarla satım senetleri, bu dönemin mevcut en eski belgeleri olarak kabul edilmektedir. Bu satım senetlerinin İslam döneminde hazırlanmış olmakla birlikte şekil ve içerik bakımından Uygur toprak satım sözleşmeleriyle büyük bir uygunluk içinde olması ilgi çekicidir. Bu belgeler üzerinde ilk çalışanlardan olan Şinasi Tekin, Karahanlı tarla satım sözleşmelerinin Uygur satım sözleşmeleri ile olan benzerliğine vurgu yapmıştır. Şinasi Tekin’in de yazısında belirttiği gibi İslam hukukunda mülkiyet hakkı (özel mülkiyet) meselesinin farklı olması ve istisnalar dışında mevcut tüm toprakların miri sayılması hususu göz önünde tutulduğunda, bir İslam devleti olan Karahanlıların en azından ilk dönemleri için bu uygulamanın geçerli olmadığını anlıyoruz. Yani söz konusu satım sözleşmelerine göre Karahanlı devletinde kişilerin, Uygurlarda olduğu gibi toprak sahibi olarak arazilerini alma-satma hakkına sahip olduğunu görüyoruz. Öte taraftan sözleşmelerde geçen İslam hukuku ile ilgili terminoloji de dikkati çekiyor. Konuyla ilgili bu dönemden kalan başka belge olmadığı için Karahanlılardaki toprak hukukunun tüm özelliklerini tespit etmek güçtür.*”⁷² Görüldüğü üzere burada; Karahanlılar devrine ait vesikalardan toprak üzerinde özel mülkiyetin söz konusu olduğu, hâlbuki İslam hukukunda istisnalar haricinde tüm toprakların miri sayılması gerektiği, buradan yola çıkılarak en azından ilk dönemler açısından İslam devleti olan Karahanlı devletinde bu hususta İslam hukukuna aykırı olmasına rağmen eski Türk geleneklerinin yaşatıldığı iddia edilmiştir. Bu iddia, ilk kez Şinasi Tekin tarafından 1975 yılında Karahanlılardan kalan tarla satış senetlerinin tercümesinin de neşredildiği makalede zikredilmiştir.⁷³ Nitekim Tekin, makalesinde bu hususu “*İslam hukukuna göre (Hanefî), fethedilen ülkeler-bazı özel durumlar bir yana bırakılacak olursa-miri*

⁷⁰ Özyetgin, İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku, s.41, s.42, s.90, s.97.

⁷¹ Özyetgin, İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku, s.102.

⁷² Özyetgin, İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku, s.50.

⁷³ Şinasi Tekin, “Uygur Harfleri İle Yazılmış Karahanlılar Devrine Ait Tarla Satış Senetleri”, 1975, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, s.157-186.

sayıldığından, kişiler arasında tarla alım- satımının bahis konusu edilmemesi gerekir. Fakat bazı şartlar altında hiç olmazsa tasarruf hakkının başkasına devri bahis konusu olduğu zaman Kaşgar'da olduğu gibi ayrıntılı, şahitli senet düzülmesine lüzum yoktur. İşte elimizdeki bu belgeler bu anlayışın Türkistan'da böyle olmadığını gösteriyor; öyleyse Batı Türkistan'da yerli «örf» ve «adetler» hâlâ canlı tutuluyordu...”⁷⁴ şeklinde ifade etmiştir. Burada Karahanlı Devleti'nin bu konuda en azından ilk dönemler açısından İslam hukukuna aykırı olan yerli örf ve adetleri canlı tuttuğu iddiası, İslam hukukuna göre “araziler üzerinde özel şahısların mülkiyet hakkının bulunmadığı” malumatı üzerine kurulmuştur ki bu doğru değildir. İslam hukukunda araziler üzerinde özel mülkiyet mümkündür. Çalışmada – bazı özel durumlar bir yana bırakılacak olursa- ifadesi de malumatı doğru hale getirmemektedir. Zira İslam hukukuna göre mirî arazinin istisnai nitelikte olduğu bile söylenebilir. Mirî arazi ile alakalı tartışmalar bu çalışmanın kapsamını aştığı için biz burada konunun ayrıntısına girmeyeceğiz. Fakat konu ile alakalı çok temel bir kaç kaynağın (mesela Diyanet İslam Ansiklopedisindeki maddelerin) okunması bile yukarıdaki iddianın temelsizliğini ortaya koymaya kâfidir. Burada Tekin tarafından ifade edilen “tasarruf hakkının başkasına devri bahis konusu olduğu zaman Kaşgar'da olduğu gibi ayrıntılı, şahitli senet düzülmesine lüzum yoktur.” ifadesi de bir mantıklı tutarsızlık ifade etmektedir. Zira bu dönemde, bu bölgede en basit bir karz muamelesi için bile bu nitelikte senetler düzenleniyorken, bundan hem şahıslar hem devlet açısından çok daha önemli olan, arazideki tasarruf hakkının devri için senet düzenlenmesinde garipsenecek bir durum yoktur. Yine Uygur vesikaları ile bunlar arasındaki şekli benzerlik ayrıca ele alınması gereken önemli bir mesele olmakla birlikte, bu iddiaya delil olarak gösterilemez. Neticede Türkçe literatürde ilk kez Tekin tarafından 1975 yılında ifade edilen hukuki değerlendirme hatası, Özyetgin tarafından da tekrarlanmıştır. Bununla birlikte Özyetgin'in eserleri, Uygur hukuk vesikalarının değerlendirilmesi noktasında önemli vazifeler icra etmeye devam etmektedir.

Abdullah Şen, 2004 yılında Türk dili anabilim dalında “Uigurische Sprachdenkmaler'den Seçme Uygur Hukuk Belgeleri” isimli yüksek lisans tezi ile Radloff'a ait mezkûr eserdeki yüz üç Uygur hukuk vesikasının yazı çevrimini ve tercümesini yapmıştır.⁷⁵ İncelemede öncelikle metin verilmiş, ardından metnin Türkçe ve Almanca tercümesi yazılmış ve metnin imla özellikleri incelenmiştir. Çalışma, dil üzerine odaklanmış ve hemen hemen hiçbir hukuki değerlendirme yapmamıştır. Bununla birlikte Radloff'un kitabındaki hukukla alakalı tüm vesikaların Türkçeye kazandırılması ve topluca zikredilmesi

⁷⁴ Tekin, s.159.

⁷⁵ Abdullah Şen, “Uigurische Sprachdenkmaler'den Seçme Uygur Hukuk Belgeleri”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2004, Tez No: 14609.

açısından Uygur hukuku üzerine çalışacaklar açısından önemli bir kaynak niteliğindedir.

Fethi Gedikli, 2005 yılında, eğitim fakülteleri ve genel okuyucu kitlesi için kaynak eser olması amacıyla hazırlanan “Türk Tarihi ve Kültürü” isimli kitapta “Türklerde Hukuk” başlığını kaleme almıştır.⁷⁶ Kitabın amacı gereği burada Türk hukuk tarihi özetlenmiş, Uygur hukuk vesikalarının mevcudiyetine ve önemine de atıf yapılmakla iktifa edilmiştir. Gedikli tarafından İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi için hazırlanmış olan “Hukuk Dili ve Adli Yazışmalar” isimli ders kitabı, Uygur hukuk tarihine, Uygur hukuk vesikalarının serüvenine dair muhtasar fakat derli toplu malumat ihtiva etmektedir.⁷⁷ Bu malumattan sonra birkaç hukuk vesikası, o dönemki hukuk dili hakkında fikir vermesi açısından zikredilmiştir.

Zekiye Genç tarafından 2009 yılında tarih anabilim dalında “Uygurlarda Kadın” isimli bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.⁷⁸ Yazar, tezde Uygurlarda kadının durumunu ele almış ve pek çok farklı açıdan bir değerlendirme yapmıştır. Bu değerlendirmelerden bazıları da kadının hukuki durumuna dairdir. Burada dikkat çeken husus ise malumatın hemen hemen tamamının ikinci el kaynaklardan alınması ve eldeki hukuki vesikaların neredeyse hiç kullanılmamasıdır. Buna rağmen yazar, kadınların hukuki durumuna dair iddialı genellemeler yapmaktan çekinmemiştir. Tezde karşılaşılan hukuki değerlendirme hatalarından bazıları üzerinde durmak gerekir. Örneğin “kalın” İslam hukukundaki “mehir”in karşılığı olarak gösterilmiştir⁷⁹ ki mehir ile kalın arasında ciddi hukuki farklılıklar mevcuttur. Yine “*Uygur toplumunda sınıf ayrımının olmadığı*” iddia edilmiştir.⁸⁰ Fakat devamında köleliğin mevcudiyetinden bahsedilmiştir. Kölelerin sahiplerinin izni olmadan evlenebileceği ve böyle bir evliliğe sahiplerinin “*kızmadığı*” ifade edilmiştir.⁸¹ Fakat eldeki bir belgeden⁸² bu sonuç çıkarılamamaktadır. Sadece o olaya has olmak üzere kölelerin sahiplerinin evliliği bozmadıkları söylenebilir ki buradan sahiplerin bu evliliği bozma salahiyetleri olduğu da anlaşılır.

Hasan Güzel, 2013 yılında Türk dili anabilim dalından “Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri” isimli bir yüksek lisans tezi

⁷⁶ Fethi Gedikli, “Türklerde Hukuk”, Editör: Cemil Öztürk, Pegem Akademi, Ankara, 2005, Türk Tarihi ve Kültürü, s.223-239.

⁷⁷ Fethi Gedikli, Hukuk Dili Adli ve Adli Yazışmalar, İstanbul Üniversitesi UZEM, 2019.

⁷⁸ Zekiye Genç, “Uygurlarda Kadın”, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE, 2009.

⁷⁹ Genç, s.48.

⁸⁰ Genç, s.82.

⁸¹ Genç, s.83.

⁸² Bkz. Genç, s.83.

hazırlamıştır.⁸³ Çalışmada ilk olarak Uygur hukuk vesikalarının ortaya çıkışı hakkında malumat verilip, vesikalar üzerine yapılan başlıca çalışmalar zikredilmiştir. Ardından vesikaların şekli özellikleri, düzenlenme biçimleri ve belge türleri muhtasaran izah edilmiştir. Son bölümde ise yazar, hukuk terimlerini “Ticaret Hukuku Terimleri” başlığı altında ekseriyetle İzgi'nin çalışmasından istifade ederek dil açısından değerlendirmiştir.⁸⁴ Tetkik edilen terimler çerçevesinde bu bölümün başlığının “Borçlar Hukuku Terimleri” olması daha isabetli görünmektedir.

Muhammed Serkan Başar tarafından 2013 yılında tarih anabilim dalında “İslamiyet Öncesi Eski Türk Hukuku” başlıklı bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bu çalışmada da bir “iddialı iyimser genellemecilik” havası hakimdir. Öncelikle tezdeki cümlelerde pek çok anlatım bozukluğu, yazım hataları dikkati çekmektedir. Çalışma kaynağın çok az olduğu çok geniş bir dönemi ve sahayı kapsamaktadır. Bununla birlikte hiçbir özgünlüğü bulunmayan çok iddialı ifadeler kullanılmış, üstelik bu ifadelerin delilleri de zikredilmemiştir. Hemen her konuya temas edilmiş fakat birkaç kişiye atıfla mesele hakkındaki tartışmaların varlığına bile değinmeden konu kapatılmıştır. Ayrıca literatür tam olarak taranmamış ve çok sayıda hukuki değerlendirme hatası yapılmıştır. Yapılan değerlendirmelerin hangi dönem, hangi eski Türk devleti için yapıldığı (bazı yerlerde) tasrih edilmemiştir. Yazar “Önsöz” kısmında *“Türk Hukuk Tarihi ile ilgili kaynaklarda, İslamiyet öncesi Türk devletlerinin hukuk anlayışı her fırsatta ifade edilmesine rağmen, konu ile ilgili olarak yüzeysel bilgiler verilmiştir. Biz bu çalışmamızda tarihi bakımdan çok önemli olan, günümüz Türk Hukukunun temelini teşkil eden, üzerinde pek fazla durulmamış olan “İslamiyet Öncesi Eski Türk Devletlerinin Hukuku” anlayışı hakkında bir Yüksek Lisans tezi hazırlayarak faydalı olmaya çalıştık.”*⁸⁵ demekte ve bu konuda “yüzeysel bilgi” verilmesini eleştirmektedir. Yine *“günümüze kadar varlığını sürdürebilmiş, elimizde bulunan en eski Hukuk belgeleri Uygurlara aittir. Bunlar, yazılı kanun metinleri niteliğinde olmayıp, fertlerin kendi aralarında yaptıkları anlaşmaları ya da bireylerin devletle olan ilişkilerini içeren yazılı akidler biçimindedir. Tezimizin ikinci bölümünde bu konular ayrıntılı olarak açıklanmıştır.”*⁸⁶ demektedir. Fakat çalışmada yayınlanmış yüzlerce Uygur hukuk vesikasından sadece bir tanesine atıf yapılmış ve özel hukuk kısmı iki buçuk sayfada genel geçer ifadelerde özetlenmiştir. Vesikaları yayınlayanlardan bazılarına atıf bile bulunmamaktadır. Yine çalışmada birkaç yerde Uygur hukukunda gözaltı süresinin on günden fazla olmadığı ifade edilmiş⁸⁷, fakat bu

⁸³ Hasan Güzel, “Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri”, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi SBE, 2013.

⁸⁴ Güzel, s.181 vd.

⁸⁵ Başar, s.iv.

⁸⁶ Başar, s.4.

⁸⁷ Başar, s.vii, s.68, s.97.

malumatın kaynağına dair bir atıf yapılmamıştır. Ayrıca eski Türk hukukuyla Osmanlı örfi hukuku arasında bağlantı kurulmuş ve çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Fakat örfi hukuk ile alakalı değerlendirme yaparken örfi hukuk literatürü hemen hemen hiç taranmamış ve haliyle pek çok hatalı değerlendirme yapılmıştır. Bunlara rağmen “İslamiyet Öncesi Eski Türkler, yargıda eşitliği temel alan, hızlı işleyen, herkesin kolayca anlayabileceği, adil bir hukuksal düzen kurmuşlardır.”⁸⁸ gibi iddialı genellemeler yapmaktan da çekinilmemiştir.

Yasemin Toros Kurtoğlu tarafından 2015 yılında kamu hukuku anabilim dalında “Eski Orta Asya Türk Devletlerinde Aile Hukuku” isimli bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.⁸⁹ Çalışmada aile kavramı, aile birliğinin kurulması ve aile birliğinin sona ermesi üç ana başlığı oluşturmuştur. Bu çalışmada Uygur hukukundaki evlatlık, çocuk satışı, evlat rehni, levirat gibi aile hukuku ile alakalı diğer meselelere de temas edilmiştir. Öncelikle çalışma, kaynakların çok az olduğu çok geniş bir tarihi dönemi ve geniş bir coğrafyayı konu almıştır. Dolayısıyla meseleler hakkında derinlikli bir değerlendirme mümkün olmamıştır. Bu noktada şu ifade edilmelidir ki, aile hukuku diğer hukuk dallarına göre örf adete daha fazla dayanmaktadır. Bu sebeple devletler değişse bile örf-adet fazla değişmediğinden aile hukukunun da daha az değiştiği söylenebilir. Bununla birlikte binlerce yıllık bir süreç ve geniş bir coğrafya içinde aile hukukunun da hiç değişmediğini söylemek makul değildir. Mesela “levirat” İslamiyet öncesi Türk hukukunda rastlanan ve hakkında nispeten fazlaca malumat sahibi olunan bir müessesedir. Bununla birlikte bu müessesenin Kutluklarda “hiç görülmediği, çünkü kocası ölen kadınların tekrar evlenmelerinin yasak olduğu” çalışmada ifade edilmiştir.⁹⁰ Çalışma aile hukuku başlığını taşısa da hukuki bir üslup ve değerlendirme yerine hikâyevi bir üslup kullanılmıştır. Alt başlığa çok az yer verilmesi de farklı hukuki müesseselerin rahat anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Yazar Uygur hukuk vesikalarının aile hukuku açısından da çok önemli bilgiler ihtiva ettiğini ve kaynak noktasında önemli bir eksiği doldurduğunu ifade etmesine rağmen vesikaları neşreden yazarların bir kısmına atıf yapmamış ve bu vesikalarda yer alan aile hukuku ile alakalı meseleler yeterince tartışılmamıştır. Halbuki eldeki en somut delil bu kaynaklardır. Çalışmada bazı hukuki değerlendirme hataları da mevcuttur. Mesela yazar “şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, kalın Genel Hukuk Tarihi itibarıyla ortaya çıkmış çeşitli evlenme biçimlerinden Satış Evliliği’nin sonraki yüzyıllarda eski Orta – Asya Türk toplumlarında aldığı biçimdir. Bu uygulama daha sonra İslam Hukuku’nu da etkileyecek, ‘mehir’ evliliğinin temel şartlarından birini oluşturacaktır.”⁹¹

⁸⁸ Başar, s.iv.

⁸⁹ Yasemin Toros Kurtoğlu, “Eski Orta Asya Türk Devletlerinde Aile Hukuku”, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE, 2015.

⁹⁰ Kurtoğlu, s.74.

⁹¹ Kurtoğlu, s.91.

demektedir. Burada öncelikle İslam hukukunda birincil kaynaklarla ve en ayrıntılı düzenlenen sahalardan birisi olan aile hukukunun eski Türk hukukundan etkilendiği iddiası hatalıdır. Ayrıca “mehir” kadının satış bedeli olmadığı gibi evliliğin de şartı değil sonucudur. Nitekim nikahta mehir konuşulmasa bile kadın mehre hak kazanır. Yine yazar “*çocuk satışı*” müessesesinin sonradan Türk hukukuna girdiğini ve bunun evlatlık perdesi altına gizlendiğini İnan’a atıfla zikretmiştir.⁹² Fakat bu müessesenin sonradan Türk hukukuna girdiğine dair herhangi bir delil gösterilmemiş, ayrıca bir müessesenin sonradan başka bir hukuk sistemine girmesinin ne anlam ifade ettiği ile alakalı herhangi bir değerlendirme de yapmamıştır. Çocuk satışının evlatlık perdesine ardına gizlendiği iddiası da hatalı olup yukarıda ele alındığı için burada tekrar izahat yapılmamıştır. Son olarak ifade edilmesi gereken önemli bir nokta da genel bir problem olarak yukarıda zikredilen “iddialı iyimser genellemecilik havası” hakimiyetidir. Bu hava anakronik değerlendirmeleri de beraberinde getirmiş ve çalışmada çelişkili ifadelerle de sebebiyet vermiştir. Bu husus özellikle “*eşitlik*” ve “*kadın hakları*” özelinde ortaya çıkmaktadır. Yazar pek çok yerde anakronik bir yaklaşımla çok kesin değerlendirmeler yapmış ve kendi içinde de çelişkiye düşmüştür. Bu ifadelerden bazılarını zikretmek gerekirse, “*Eski Türklerde, kız ve erkek çocukların evlenmek istedikleri kişileri ailelerinin herhangi bir baskısı olmadan, kendi istekleri doğrultusunda seçme hakkına kesinlikle sahip oldukları görülmektedir.*”⁹³, “*kız çocuğunun, rızası dışında evlenmeye hiçbir şekilde zorlanmadığı görülmektedir.*”⁹⁴ Denmiş, ardından velilerin “*çocuklarını istedikleri yaşta evlendirebilme*”⁹⁵ hakkından bahsedilmiştir. Yine kadın-erkek eşitliği meselesinde pek çok iddialı genelleme yapılmış, fakat bazı bölümlerde kadınların (birinci veya ikinci eş olma durumuna göre) kendi arasında bile eşit olmadığı ve mutlak itaat etme yükümlülüğü altında bulunduğu ifade edilmiştir.⁹⁶ Leviratın bazı hallerde zorunlu görüldüğü ve bunun “*kadınların hak ve özgürlüklerini büyük ölçüde sınırladığı*”⁹⁷ sonucuna varılmıştır. Yine “*çağdaş pek çok ulusun, Türklerin kadınlara verdiği değerini yanına bile yaklaşamadıkları*”⁹⁸, “*özellikle aile yapısı içinde bireylerin özgür ve birbirine eşit kıldıkları bir düzenin yaratılması ve kadına çağdaş hiçbir toplumda görülmeyecek derecede hakların tanınması*”⁹⁹ da hangi devir için bile söylendiği anlaşılamayan ve su götürür ifadelerdir. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Son olarak “*göçebe oldukları halde, bazı etkenlerle yerleşik*

⁹² Kurtoğlu, s.33.

⁹³ Kurtoğlu, s.36.

⁹⁴ Kurtoğlu, s.90.

⁹⁵ Kurtoğlu, s.41.

⁹⁶ Kurtoğlu, s.71.

⁹⁷ Kurtoğlu, s.83.

⁹⁸ Kurtoğlu, s.85.

⁹⁹ Kurtoğlu, s.92.

hayata da çok yakın bir çizgiye ulaşmış bulunan Türk kavimlerinin pek çok alanda oldukça modern bir hukuk anlayışını benimsedikleri kesindir”¹⁰⁰ ifadesi “göçebeliği medeniyetin bir derecesi gibi telakki eden eski sosyoloğların”¹⁰¹ iddialarını kabul etmiş görünmektedir ve Arsal’ın girişte aynen zikrettiğimiz eleştirilerine muhataptır.

Okan Açıl tarafından 2016 yılında tarih anabilim dalında “Bozkır Kavimlerinde Hukuk Anlayışı (Başlangıcından Uygur Dönemi Sonuna Kadar)” isimli bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.¹⁰² Çalışma kaynakların çok az olduğu çok geniş bir dönemi (Hunlar, İskitler, Göktürkler, Uygurlar) konu almıştır. Dolayısıyla bunlar hakkında derinlikli bir değerlendirme mümkün olmamış, bu devletlerin hukukları hakkındaki genel geçer malumat tekrar edilmiştir. Yine çalışmada genel bir problem olarak yukarıda zikredilen “iddialı iyimser genellemecilik havası” hakimdir. Mesela sonuç kısmında yer alan “*hak ve kurallar oluşturulurken insanlar arasında ırka, cinsiyete, refah durumuna, dine ve diğer akla gelebilecek herhangi bir unsura göre ayrılmamışlardır. Kanun karşısında herkes eşit görülmüştür. Dönemin, yaşanılan coğrafyanın ve yaşayan insan unsurunun ihtiyaçlarına göre değişip, gelişebilen bu kurallar sayesinde bozkırlarda insanlar ve devletler, demokratik bir hava içerisinde, hem kamu hukukuna hem de özel hukuka çağdaş diyebileceğimiz bir anlayış çerçevesinde sahip olmuşlardır.*”¹⁰³ ifadeleri, bu durumu güzel şekilde göstermektedir. Hâlbuki dönemin şartları gereği kölelik müessesesi caridir, bugünkü eşitlik/demokrasi vb. düşünceleri o günün değerleri içerisinde aramak da bir anakronizm örneğidir. Dolayısıyla genel problem yüzeysellik ve genelleyci iyimser yaklaşımdır. Ayrıca çalışmada hukuki tavsif hataları da mevcuttur. Mesela cezai şart -malum hatanın tekrarı mahiyetinde-ceza hukuku başlığı altında zikredilmiştir.¹⁰⁴ Yine Özyetgin’e atıfla, “*Bu metinler o dönemde cezalandırmanın devlet tekelinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.*”¹⁰⁵ denmiştir ki, daha önce de ifade edildiği üzere bu metinlerden böyle bir mana çıkarılamayacağı açıktır. Ayrıca çalışmada Uygur hukuk vesikalarının çok azı kullanılmış, vesikaların transkripsiyon ve tercümelerini yayınlayan bazı yazarlara atıf da yapılmamıştır. Öte yandan, Açıl tarafından aynı yıl “*Eski Bozkır Devlet ve Toplum Hayatında Kadının Konumu*” isimli bir makale de neşredilmiştir.¹⁰⁶ Burada Uygurlar makalenin kapsamı dışında tutulmuştur. Fakat yukarıdaki genel yaklaşım ve problemler bu çalışmada da aynıdır.

¹⁰⁰ Kurtoğlu, s.92.

¹⁰¹ Arsal, “Türk Hukuku Tarihi”, s.821.

¹⁰² Okan Açıl, “Bozkır Kavimlerinde Hukuk Anlayışı (Başlangıcından Uygur Dönemi Sonuna Kadar)”, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2016.

¹⁰³ Açıl, “Bozkır Kavimlerinde”, s.134.

¹⁰⁴ Açıl, “Bozkır Kavimlerinde”, s.54.

¹⁰⁵ Açıl, “Bozkır Kavimlerinde”, s.57.

¹⁰⁶ Okan Açıl, “Eski Bozkır Devlet ve Toplum Hayatında Kadının Konumu”, S.6, 2016, Cappadocia Journal of History and Social Sciences,.

Ali Ahmetbeyoğlu tarafından İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi için “Uygurlar” isimli bir ders notu neşredilmiştir.¹⁰⁷ Bu çalışmada Uygur hukukuna dair genel geçer, kısa malumat zikredilmiştir. Bununla birlikte burada da çok kesin ve genelleyici ifadeler kullanılmıştır. Nitekim bu genelleyici ve kesin ifadelerin pek çoğu da gerçeği yansıtmamaktadır. Mesela “12.2.3 Hukuk” başlığı altında ele geçen Uygur hukuk vesikalarının “*diğer topluluklarda olmayıp ama Türklerde var olan hürriyeti gösterdiği*” iddia edilmiştir.¹⁰⁸ Hâlbuki bu vesikaların ekserisi özel hukuka dair anlaşmalardan müteşekkildir. Tarih boyunca insanlar birbiri ile ticari münasebetler kurmuşlardır. Bunun da “*hürriyeti gösterdiği*” hele hele “*diğer topluluklarda olmayıp ama Türklerde var olan hürriyeti gösterdiği*” iddiası ile bir alakası yoktur. Yine Uygur hukukunun çağdaşı devletlerin hukuku ile bir mukayesesi henüz yapılmamıştır. Ayrıca –daha önce ifade edildiği üzere- bu vesikalar üzerindeki Çin etkisi bile yeterince tartışılmış değildir. Hal böyleyken bu ifade çok abartılı bir değerlendirmedir. Yine mesela “12.2.4 Töre” başlığı altında “*bununla beraber törenin anayasa hükmünde değişmez prensipleri vardı. Törenin değişmez prensipleri ise; adalet, iyilik, faydalılık, eşitlik ve insanlık olarak*” sıralanmıştır.¹⁰⁹ Hâlbuki bugün elimize ulaşan malumatla bu prensiplerden bazılarına ulaşmak mümkün değildir. Özellikle “*eşitlik ve insanlık*” prensipleri bugünkü hukuk anlayışının bir tezahürü olma iddiasındadır. Bu prensipleri geçmişte aramak da bir anakronizm örneği olarak görülebilir.

Berker Keskin, son dönemde Uygur hukuku ve hukuk vesikaları üzerine önemli çalışmalar yapmıştır. Uygur hukuk vesikaları ile alakalı olarak 2020 yılında Türk dili anabilim dalında hazırlamış olduğu “Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri ve Söz Varlığı” isimli doktora tezi bu çalışmaların en önemlisidir.¹¹⁰ Çalışma, öncelikle bir dil araştırmasıdır ve “*erişilebilir durumda olan tüm Eski Uygur hukuk belgelerinin bir araya getirilmesini*” amaçlamıştır.¹¹¹ Çalışmada “*Almanya, Rusya, Japonya, Finlandiya, Türkiye, İngiltere ve Çin’de muhafaza edilen ve orijinali ya da tıpkıbasımı görülebilen tüm belgeler transkripsiyonlanmış, Türkiye Türkçesine aktarılmış ve söz varlığı ile birlikte dizin*” hazırlanmıştır.¹¹² Bu çerçevede toplamda beş yüz otuz sekiz metin incelenmiştir. Bu metinlerden bazıları şimdiye kadar hiç tetkik edilmemiştir, bazıları ise ilk kez Türkçeye aktarılmıştır. Tezin ikinci bölümü Uygur hukuk sistemine, üçüncü bölümü ise Uygur hukuk vesikaları çalışmalarının tarihine hasredilmiştir. Çalışma, Türk dili sahasında yapılmış olmakla birlikte, hukuk vesikalarını (hukuki açıdan) derli toplu biçimde

¹⁰⁷ Ali Ahmetbeyoğlu, Uygurlar, İstanbul Üniversitesi UZEM, t.y.

¹⁰⁸ Ahmetbeyoğlu, s.194.

¹⁰⁹ Ahmetbeyoğlu, s.194.

¹¹⁰ Keskin, “Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri Ve Söz Varlığı”.

¹¹¹ Keskin, “Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri Ve Söz Varlığı”, s.iii.

¹¹² Keskin, “Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri Ve Söz Varlığı”, s.2.

değerlendirmiştir.¹¹³ Bu çalışma ile şu anda elde bulunan Uygur hukuk vesikalarının Türkçeye tercümesi tamamlanmış olup, araştırmacılar için önemli bir malzeme hazırlanmıştır. Ayrıca Keskin'in hukuk vesikaları ile alakalı başka çalışmaları da bulunmaktadır.¹¹⁴

Ayten Akcan tarafından 2021 yılında tarih anabilim dalında "Bozkır Kavimlerinde Devlet Yönetimi (Başlangıçtan Uygur Dönemi Sonuna Kadar)" isimli bir doktora tezi hazırlanmıştır.¹¹⁵ Çalışmada bir bölüm hukuka ayrılmıştır. Fakat buradaki malumat çok sathidir. Çok geniş bir dönem konu olarak alınmış ve bütün bunlar için tek bir hukuk nizamı varmış gibi genel geçer ifadeler kullanılmıştır. Uygur hukuk vesikalarından sadece birkaçına atıf yapılmıştır. Ayrıca bazı hukuki değerlendirmelerde anakronik sıkıntılar göze çarpmaktadır. Mesela "kurultayların hukuk devleti anlayışına bir örnek teşkil ettiği" ifade edilmiş fakat kurultayların mevcudiyetinin modern bir kavram olan "hukuk devleti"ne nasıl iyi bir örnek teşkil ettiği veya "hukuk devleti" ile neyin kastedildiği ile alakalı herhangi bir izahat yapılmamıştır.¹¹⁶

Yasemin Geçerler Ceylan, 2021 yılında Türk dili anabilim dalında "Eski Uygurcada Medeni Hukuk Terimleri" isimli bir doktora tezi hazırlamıştır.¹¹⁷ Çalışma iki bölümden müteşekkil olup ilk bölüm "Eski Türklerde Hukuk ve Adalet Anlayışı", ikinci bölüm ise "Uygur Sivil Belgelerinden Hareketle Eski Uygurcada Medeni Hukuk Terimleri" başlığını taşımaktadır. İlk bölümde Uygur hukuk vesikaları ile alakalı hukuki değerlendirmeler yapılmış, ikinci bölümde ise bu vesikalardaki "medeni hukuk terimleri" dil açısından tetkik edilmiştir. Çalışmada hukuki değerlendirmelerin yapıldığı ilk bölümde hem fahiş hukuki değerlendirme hataları hem de tasnif hataları bulunmaktadır. Ayrıca bilimsel üslup ve atıf kullanımında ciddi problemler vardır. Tez içerisinde çelişkili ifadeler, çok sayıda delilsiz "iddialı iyimser genellemeler" ve tekrarlar bulunmaktadır. Literatürün taranmasındaki eksiklikler ve anakronik pek çok ifade de bunlara eklenmelidir. Burada, tespitlerimize örnek kabilinden, bazı ifadeler aynen alıntılanması ve tetkik edilmesi yararlı görülmüştür. Öncelikle tezde kullanılan üslubun,

¹¹³ Çalışmada dikkati çeken bir husus vesikaları ilk kez toplu biçimde neşreden Hüseyin Namık Orkun'a ve Ferit Ayiter'e atıf bulunmamasıdır.

¹¹⁴ Berker Keskin, "Eski Uygur Hukuk Belgelerinde Kısaltmalar", 1/2, 2019, International Journal of Old Uyghur Studies, s.233-248.; Berker Keskin, "Ahmet Caferoğlu ve Uygur Sözlüğü", İstanbul, 2019, Doğumunun 120. Yılında Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu Hatıra Kitabı, s.78-93.; Berker Keskin, "Eski Uygurlar Neyi, Nasıl ve Neden Kiralyordu?", 2019, VIII. Uluslararası Türkoloji Kongresi, s.79-86.; Berker Keskin, "Eski Uygur Borç Sözleşmelerine Ait Sekiz Fragman", C.51, 2021, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, s.253-272.

¹¹⁵ Ayten Akcan, "Bozkır Kavimlerinde Devlet Yönetimi (Başlangıçtan Uygur Dönemi Sonuna Kadar)", Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2021.

¹¹⁶ Akcan, s.179.

¹¹⁷ Yasemin Geçerler Ceylan, "Eski Uygurcada Medeni Hukuk Terimleri", Doktora Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi SBE, 2021.

yer yer bilimsel ölçülerin dışına taşan bir üslup olduğu söylenmelidir. Tezde genel olarak hikâye tarzı bir anlatıma başvurulduğu görülmektedir. Tez, Uygur hukuk vesikalarına dayandırılmış, fakat bu vesikalara parmakla sayılacak kadar atıf yapılmış, bu vesikalari neşredenlerden bazılarına ve hemen hemen hiçbir hukuk tarihi kaynağına atıf dahi yapılmamıştır.¹¹⁸ Literatürdeki bazı temel tartışmalar üzerinde herhangi bir malumat dahi verilmemiştir. Bununla birlikte aynı meselelerde kesin iddialarda bulunulmuştur. Mesela “*Pek çok millet hukuk kurallarını ve adalet düzenlerini başka milletlerden almışlardır. Ancak eski Türklere ait hukukî kurallar kendi örf ve adetlerinden meydana gelmiş özgün kurallardır.*”¹¹⁹ denilmiş, Uygur hukukuna Çin tesiri ile alakalı bahis açılmamıştır.

Yazar, “*Eski Türklerdeki insanlar sosyal bir sınıf içerisinde eşit hak ve özgürlüklere sahip olurlardı. Diğer toplumlar bir hürriyet mücadelesi verirken eski Türk toplumları şuan medeni hukukta kişiler hukuku içerisinde değerlendirilen bazı hakları öteden beri korumaktaydı. Eski Türklerde statü ayrımı olmaksızın her insan eşit sayılırdı. Zaten Türk töresinin değişmez ilk şartı da buydu. Her kim olursa olsun aynı derecede hukuki haklardan yararlanabilirdi. Bu eşitliği sağlamak Türk kağanının ilk görevlerinden biriydi.*”¹²⁰, “*Türklerde sosyal sınıf anlayışının olmayışı eşitliğin sağlanmasını kolaylaştırmıştı.*”¹²¹ demektedir. Öncelikle burada kastedilen eski Türklerin kim oldukları tasrih edilmemiştir. Binlerce yıllık tarihleri, kültürleri ve hukukları bulunan ve çok geniş bir coğrafyada hüküm süren Türklerin hangi dönemi kastedilmektedir? Türklerde kastedilen dönemde “*eşit hak ve özgürlüklerin olduğu*”, “*statü ayrımı olmaksızın her insanın eşit olması*” ve hatta “*Türk töresinin değişmez ilk şartının bu olduğunun*” delili nedir? Çalışmanın ilerleyen aşamalarında kölelik, evlat rehni, çocuk satışı gibi durumlar bu “*eşitlik*” anlayışı ile nasıl örtüşmektedir. Nitekim tezde “*köleler, cariyeler, çocuklar*”ın “*açıkça kişinin eşya olarak algılandığını göster*” diği ifade edilmiştir.¹²² Yine “*diğer toplumlar bir hürriyet mücadelesi verirken eski Türk toplumları şuan medeni hukukta kişiler hukuku içerisinde değerlendirilen bazı hakları öteden beri*” sahip oldukları ifade edilmiştir. Kaynakların bu kadar az olduğu bir dönemde diğer milletlerin bu mücadeleyi verirken, Türklerin bu haklara zaten sahip olduğuna dair malumat nereden edinilmiştir? Şu ifade edilmelidir ki burada Türklerin hukuk sisteminin çağdaşı diğer devletlerden daha “*geri-ileri*” olduğu iddia etmemekteyiz. Bilimsel değerlendirme eldeki veriyi kullanarak görüneni ifade eder. Hakkında çok az şey bildiğimiz meselelerde bu kadar kati genellemeler yapmanın hatalı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Nitekim tezde “*eşitlik*”, “*kadın hakları*” vb.

¹¹⁸ Mesela vesikalari yayımlayanlardan Abdullah Şen ve Berker Keskin’e atıf yoktur.

¹¹⁹ Ceylan, s.7.

¹²⁰ Ceylan, s.16.

¹²¹ Ceylan, s.16.

¹²² Ceylan, s.264.

meseler üzerinde çokça durulmuştur. Fakat bu anakronik bir yaklaşımdır. Eşitliğin, hukukun temel ilkelerinden birisi sayılması bugünün hukuk telakkisinin bir tezahürü olarak görülebilir. Bunu geçmişte aramak hatalıdır. Nitekim tezde hem herkesin “eşit” olduğu, “sosyal sınıf olmadığı” iddia edilmiş hem de kölelikten, çocuk satışından, insanların eşya hükmünde olabileceğinden vb. bahsedilmiştir. Yine tezde kadının “eşitliğini bozan”¹²³ başka örnekler de zikredilmiştir. Aynı anakronik yaklaşım “sosyal devlet”¹²⁴, eski Türk hukukunun “evrenselliği”¹²⁵ (hatta eşitlik ve evrensellik “anayasanın değişmez maddeleri gibi yok sayılmayacak ve yeniden düzenlenemeyecek ilkeler” olarak ifade edilmiştir) gibi ifadelerde de karşımıza çıkmıştır. Yine “kadın bu noktada da demokratik hakları bulunan bir bireydi.”¹²⁶ ifadesi bu hatalı yaklaşımın bariz bir örneğini teşkil etmektedir.

Söz konusu tezin pek çok yerinde kesin ve iddialı malumat verilmiş ve bunlara atıf bile yapılmamıştır. Mesela “Devlet idaresinde yer alan kadın aynı zamanda kararlar konusunda da etkindi. Sadece hakanın kararı bazı kuralların çıkması için yeterli değildi. Aynı zamanda hakanın eşinin de onayı gerekiyordu. Hakanın ya da eşinin onayının olmadığı tek taraflı kararlar geçerli olmazdı.”¹²⁷ denmiştir. Fakat “bazı kararların” ne olduğu, hangi konularda hangi şartlarda bu söylenenin geçerli olduğuna dair, hatta bu malumatın hangi dönem için verildiğine dair bir bilgi verilmemiştir. Yine mesela “Uygur sivil belgelerinde tanıklanan örneklerden hareketle kadınların borç sorumlusu olabildiği, eşlerinin yaptığı ticari anlaşmalara itiraz haklarının bulunduğu görülmektedir.”¹²⁸ denmiştir. Bu çok önemli bir iddiadır. Öyle ki böyle bir durumda kişiler hukuku başlığı altında, ehliyet bahsinde erkeğin ehliyetinin belirli durumlarda kısıtlandığının ifade edilmesi gerekir. Bu yapılmadığı gibi, hangi belgede böyle bir örneğe rastlandığı bile ifade edilmemiştir. Yine “Birden fazla evlilik yapan erkeğin evlenmeden önce karısına danıştığı ve onun rızasını aldığı bilinmektedir.”¹²⁹ denmiş ve hiçbir kaynak, delil gösterilmemiştir. Ayrıca bu durum kişiler hukuku başlığı altında ele de alınmamıştır. Yazar çalışmada TMK kavramlarını kullanmıştır. Fakat bazı yerlerde boşanma yerine ayrılma tabirini kullanılmıştır¹³⁰ ki TMK’ya göre boşanma ve ayrılık farklı hukuki müesseselerdir.¹³¹ Çalışmanın 39. sayfasında “Çocukların sevmedikleri insanlarla evlenmeleri konusunda zorlanmamış

¹²³ Ceylan, s.28. Ayrıca bkz. s,49.; s.50.

¹²⁴ Ceylan, s.5.

¹²⁵ Ceylan, s.8.

¹²⁶ Ceylan, s.19.

¹²⁷ Ceylan, s.20.

¹²⁸ Ceylan, s.27.

¹²⁹ Ceylan, s.44.

¹³⁰ Mesela bkz. Ceylan, s.48.

¹³¹ Bkz. TMK, m.167 vd.

olmaları aile hukuku olduğu kadar kişiler hukukunun da bir konusudur. Daha önce bahsettiğimiz üzere kişinin tercih yapma hakkı kişiler hukukunun bir gereğidir. Burada kişinin evleneceği kişiyi tercih etmesi yönündeki şahsi kararı eski Türklerde kişiler hukukunun da sağlam temellere dayandığını göstermektedir.” denmiştir. Hâlbuki böyle bir zorlamanın olup olmamasının “kişiler hukukun sağlam temeli” ile bir alakası bulunmamaktadır. O dönemde hukuken böyle bir zorlamaya izin verilmişse, yapılan iş hukuka uygundur. Bir durumu bugünden geçmişe bakarak tasvip edip etmemek başka; hukukiliği şahsi bir fikirle bağdaştırarak ancak o fikre uygun düşene “hukuki” demek başkadır. Hukuki değerlendirmede göze çarpan bir başka husus ise başlıklar ile içeriğin birbirini tutmamasıdır. Nitekim mesela “Kişiler Hukuku Açısından Kadın” diye başlık açılmış fakat metinde kişiler hukuku ile alakalı sistematik bir bilgi verilmemiştir. Aynı problem “Kişiler Hukuku Açısından Çocuk” başlığında da mevcuttur.¹³² Hâlbuki kişiler hukukunun alt başlıkları bellidir ve somuttur. Bu alt başlıklar dahilinde eldeki malumatla bir değerlendirme yapılmalıdır. Fakat burada neredeyse hukuki herhangi bir değerlendirme bile bulunmamaktadır. Zaten “Değerlendirmeler” bölümünde yazar “Aile birliğinin kurulması, eşler

¹³² Bu bölümün başlangıcı şu şekildedir: “Eski Türklerde ebeveynlerin çocuğa istediği şekilde davranmasına müsaade edilmemekteydi. Her ne kadar baba evin reisi konumunda olan bir otorite figürü olsa da çocuğa zarar verecek bir harekette bulunmazdı. Türk toplumunda çocukların canına kast edilen durumlar görülmemekteydi. Çocuk kız ya da erkek olsun aile için kıymetliydi Ailenin en önemli parçalarından biri olan çocuğun yokluğu büyük eksiklik olarak görülürdü. Kişilerin çocuklarının olması onları itibar sahibi yapar, toplum tarafından önemli görülürlerdi. Çocuğu olan kişiler kazandıkları itibarın yanında belli bir sorumluluk da yükleniyorlardı. Kişiler hukukunda çocuğun bakım hakkı doğrudan kazanılan haklardan olduğundan eski Türklerde çocuğa bakımın önemsenmesi kişiler hukuku açısından da önemliydi. Kadın ve erkeğin birbirinden ayrılmayarak eşitlik ilkesine göre konumlandığından bahsetmiştik. Kadının ve erkeğin eşit şekilde paylaştığı ev işlerine çocuk da dâhildi. Çocuklar özelliklerine göre bazı görevler üstlenmekteydi.

Çocukların doğrudan kazandığı haklardan olan bakım hakkı hem annenin hem babanın uygulaması gereken hakları içermekteydi. Ancak eski Türklerde kız çocukları ile anneler erkek çocukları ile babalar daha fazla meşgul olurlardı. Baba erkek çocuğunu kendisi gibi yetiştirerek diğer konularda da sorumluluk almasını sağlıyordu. Her ne kadar erkek ve kız çocukları eşit olsalar da erkek çocuğunun bazı üstün durumları vardı. Neslin devam ettiricisi olarak görülen erkek çocuğunun başına bir şey gelmesi en üzücü olaylardan biriydi. Eski Türklerde çocuklar kişiler hukuku kapsamında kişiye doğrudan verilen hak olan korunma hakkına da sahiplerdi. Muharebe vakitlerinde çocuklar muhafaza edilir, aileler tarafından korunaklı bir yerde bulundurulurlardı.

Kişiler hukuk açısından önemli olan isim alma durumu Türkler için bir tören mahiyetindeydi. Türklerde kişilere isim verilirdi ancak bunun için çocukların belli bir yaşa gelmesi ve önemli bir başarı göstermiş olması gerekmektedir. Bu durum kişiye isim hakkının verilmesi için belli şartların olduğunu göstermektedir. Bu açıdan güncel kişiler hukukundan farklı bir özelliktedir. Ancak dönemin özellikleri göz önünde bulundurulduğunda çocukların hayatta kalabilmeleri ve bir birey olarak hayatlarına devam edebilmeleri için güçlü olmaları gerekmektedir.” Ceylan, “Eski Uygurcada Medeni Hukuk Terimleri”, s.21 vd.

arasındaki görev ve sorumluluklar, aile içindeki sorumluluklar, çocuklara bakma yükümlülüğü, eşlerin birbirlerinin malları üzerindeki tasarrufları, evlilik birliğinin sona ermesi gibi konuları içeren aile hukukuna dair bilgilere sivil belgelerde sınırlı derecede ulaşılabilmiştir.”¹³³ demektedir. Hal böyleyken bazıları yukarıda zikredilen onlarca kesin ve genelleyici iddia nasıl ortaya atılmaktadır?

Esas itibariyle ders kitabı mahiyetinde olan Türk hukuk tarihi kitapları da Uygur hukuku ve hukuk vesikaları ile alakalı malumat barındırmaktadır.¹³⁴ Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt tarafından kaleme alınan “Türk Hukuk Tarihi” kitabında Uygur hukuk vesikalarından da yararlanılarak genel bir Uygur hukuku portresi çizilmiştir. On adet hukuk vesikası aynen alınmış ve sonrasında bunlarla alakalı değerlendirmeler yapılmıştır.¹³⁵ Halil Cin ve Ahmed Akgündüz tarafından kaleme alınan “Türk Hukuk Tarihi” kitabı Uygur hukuk vesikalarının derli toplu bir değerlendirmesini hâvidir.¹³⁶ Nitekim yukarıda zikredildiği üzere Akgündüz tarafından kaleme alınan “Uygur Hukuku” makalesi ufak tefek değişiklikler ve Kamu hukuku bölümünün eklenmesiyle bu kitaptaki yerini almıştır. Dolayısıyla Türk hukuk tarihi kitapları arasında Uygur hukuk vesikaları ile alakalı en geniş malumat bu kitaptadır.

Şimdiye kadar sayılanlardan başka Uygurlarda kültür hayatı, dinî, iktisadi hayat vb. konuları ele alan pek çok çalışma bulunmaktadır. Sosyal hayatın bir bütün teşkil etmesi sebebiyle ve hukuki malumat bulabilme umuduyla bu eserler de taranmış fakat bu kaynakların çoğunda Uygur hukukuna-hukuk vesikalarına dair malumat bulunamamıştır. Bu eserlerden bazılarında kısa açıklamalar yapılmış, diğerlerinin ise yazarı zikredilip eserleri dipnotta gösterilmiştir.

821 yılında Uygur Devleti’ni ziyaret eden Arap Seyyah Temim İbn Bahr’ın yazdığı seyahatnamede Uygurlara dair çeşitli malumat bulunsa da hukuka dair malumat bulunmamaktadır.¹³⁷ 921-922 yıllarında Abbasi Halifesi Muktedir tarafından Etil (Volga) Bulgarlarına gönderilen elçilik

¹³³ Ceylan, s.261 vd.

¹³⁴ M. Âkif Aydın, Türk Hukuk Tarihi, Beta Yayınları, İstanbul, 2009, s.7 vd.; Halil Cin / Gül Akyılmaz, Türk Hukuk Tarihi, Sayram Yayınları, Konya, 2003, s.29 vd.; Ekrem Buğra Ekinci, Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2014, s.61 vd.; Ekrem Buğra Ekinci, Hukukun Serüveni, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2011, s.87 vd.; Mustafa Avcı, Türk Hukuk Tarihi Dersleri, Mimoza Yayınları, Konya, 2015, s.13 vd.; Abdullah Demir, Mufassal Türk Hukuk Tarihi, Astana Yayınları, Ankara, 2019, s.35 vd.

¹³⁵ Coşkun Üçok / Ahmet Mumcu / Gülnihal Bozkurt, Türk Hukuk Tarihi, Turhan Kitabevi, Ankara, 2018, s.32 vd.

¹³⁶ Cin /Akgündüz, s.85 vd.

¹³⁷ V. Minorsky, “Tamim İbn Bahr’s Journey to the Uyghurs” C.12, 1948, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, s.275-305.; Caner Sağır, “Temim İbn Bahr’ın Seyahatnamesi İle Mervezi’nin Taba-İ Hayavan Eserinin Tercümesi Ve Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2006.

heyetinde bulunan İbn Fadlan'ın¹³⁸ seyahatnamesinde Uygurlar zikredilip birtakım malumat verilmekle birlikte hukuka dair malumat bulunmamaktadır.¹³⁹ Necdet Sevinç tarafından kaleme alınan "Eski Türklerde Kadın" isimli kitap daha çok genel okuyucu kitlesi için yazılmış olmakla birlikte birkaç yerde Uygur hukuk vesikalarına atf yaparak örnekler zikretmiştir.¹⁴⁰ Hayaşi Toru ve Umemura Hiroşi "Japonya'da Göktürkler ve Uygurlarla İlgili Olarak Japonca Yayınlanan Araştırmaların Bibliyografyası" isimli bir makale neşretmişlerdir.¹⁴¹ Bu eserde Göktürkler ve Uygurlar hakkında Japonya'da Japonca olarak kaleme alınmış eserler herhangi bir değerlendirme yapılmaksızın sıralanmış ardından konulara göre bir indeks oluşturulmuştur. Bu indekse göre Japoncada Uygur hukuk vesikalarına dair yirmi dört eser neşredilmiştir. Uygurlarda vakıflar hakkında birkaç çalışma mühimdir. Bu hususta Uygur vesikaları arasında bulunan (Budist) vakfiyeler dikkat çekicidir.¹⁴² Ayrıca Şükrü Akkaya,¹⁴³ Osman Turan,¹⁴⁴ Lev Nikolayeviç Gumilev,¹⁴⁵ İbrahim Kafesoğlu,¹⁴⁶ Emel Esin,¹⁴⁷ Erkin Alptekin,¹⁴⁸ Emine

¹³⁸ Bkz. Saleh Muhammedoğlu Aliev, "İbn Fadlân", DİA, C.19, İstanbul, TDV, s.477-479.

¹³⁹ İbn Fadlan, "İbn Fadlan Seyahatnamesi (Rihletu'bnî Fadlan" Çev. Lutfi Doğan, C.3, S.I-II, 1954, AÜİFD.; İbn Fadlan, İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 1975.

¹⁴⁰ Necdet Sevinç, Eski Türkler'de Kadın ve Aile, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987.

¹⁴¹ Hayaşi Toru- Umemura Hiroşi, "Japonya'da Göktürkler ve Uygurlarla İlgili Olarak Japonca Yayınlanan Araştırmaların Bibliyografyası", TTK, 1989, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı.

¹⁴² Bkz. Halim Baki Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd", S.1, 1938, Vakıflar Dergisi, s.103-129.; Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti", S.1, 1938, Vakıflar Dergisi, s.1-6.; Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", S.2, 1942, Vakıflar Dergisi, s. 1-36.; W. Ruben, "Buddhist Vakıfları Hakkında", Çev. Meliha Torkak, Sayı: II, 1942, Vakıflar Dergisi, s.173-181.; Bülent Köprülü, "Tarihte Vakıflar", C.8, S.3, 1951, AÜİFD, s.479-518.; Emel Esin, "Resimli Bir Uygur Varakı", Reşid Rahmeti Arat İçin (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Ayrıbasım), Ankara, 1966, s.189-207.; Gönül Cantay, "Türklerde Vakıf ve Taş Vakfiyeler", S.11, 1994, Vakıf Haftası Dergisi, s.147-162.

¹⁴³ Şükrü Akkaya, "Uygur Türklerini ve Kültürlerini Tanıyalım", C.1, S.3, Mart-Nisan 1943, Ankara, Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, s.75 vd.

¹⁴⁴ Osman Turan, "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", C.IX, S.35, 1945, Belleten, s.305-318.

¹⁴⁵ Lev Nikolayeviç Gumilev, Eski Türkler, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.; Eser Gumilev'in 1961'de tamamladığı doktora tezidir. Tercümesi 1999'da Ahsen Batur tarafından tamamlanıp neşredilmiştir.

¹⁴⁶ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınlarından, Ankara, 1977.; İbrahim Kafesoğlu, "Eski Türk Dini", S.3, 1972, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi. ; İbrahim Kafesoğlu, Eski Türk Dini, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980.; İbrahim Kafesoğlu, Türkler ve Medeniyet, İstanbul Yayınları, İstanbul, 1957.; İbrahim Kafesoğlu, Türk Bozkır Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınlarından, Ankara, 1987.

Gürsoy Naskali,¹⁴⁹ Saadettin Gömeç,¹⁵⁰ Aybars Pamir,¹⁵¹ Gülçin Çandarlıoğlu,¹⁵² Ahmet Taşağul,¹⁵³ Bülent Gül,¹⁵⁴ Sultan Mahmut Kaşgarlı,¹⁵⁵ Demet Ulusoy- Abdülreşit Celil,¹⁵⁶ Özlem Civelek,¹⁵⁷ Ferruh Ağca,¹⁵⁸ Turgun Almas,¹⁵⁹ Nuri Yazıcı,¹⁶⁰ Mustafa Celaleddin Paşa,¹⁶¹

-
- ¹⁴⁷ Emel Esin, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978.
- ¹⁴⁸ Erkin Alptekin, Uygur Türkleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1978.
- ¹⁴⁹ Emine Gürsoy Naskali, "Doğu Türkistan'da Ahilik (Yeni Uygurca Belgeler)", Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, I. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri 13-15 Ekim 1993.
- ¹⁵⁰ Saadettin Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1997.; Saadettin Gömeç, Türk Kültürünün Ana Hatları, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006.; Saadettin Gömeç, Uygur Türkeri Tarihi, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009.
- ¹⁵¹ Aybars Pamir, "Türkler'in Geleneksel Dini Şamanizm'in Orta Asya Eski Türk Kamu Hukuku'na Etkisi", C.52, S.4, AÜHFD, 2003, s.155-185.; Aybars Pamir, "Orta-Asya Türk Hukukunda "Töre" Kavramı", C.58, S.2, 2009, AÜHFD, s.359-375.; Aybars Pamir, "Maniheizm Dini ve Bu Dinin Eski Orta-Asya Türk Hukuku'na Etkileri", C.1, S.1, 2014, Çukurova Üniversitesi HFD, s.61-75.; Aybars Pamir, "Eski Orta Asya Türk Hukuku'nda Kurultay Müessesesi", C.2, S.3, Çukurova Üniversitesi HFD, 2015, s.11-50.; Aybars Pamir, "Eski Orta Asya Türk Devletlerinde Törenin Oluşmasında Kurultayların Rolü", 2019, Adalet Dergisi, s.213-234.
- ¹⁵² Gülçin Çandarlıoğlu, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2003.; Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygurlar", DİA, C.42, İstanbul, TDV, 2012.; Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", Genel Türk Tarihi, Hasan Celâl Güzel / Ali Birinci (Ed.), C.2, Yeni Türkiye Yayınları, s.17-45.; Gülçin Çandarlıoğlu, Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2004.; Gülçin Çandarlıoğlu, Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9-11 Asırlar), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2004.
- ¹⁵³ Ahmet Taşağul, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III- M.S. X. Asır), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.; Ahmet Taşağul, "Uygurlar", Genel Türk Tarihi, Hasan Celal Güzel / Ali Birinci (Ed.), C.1, s.711-726.; Ahmet Taşağul, Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013.
- ¹⁵⁴ Bülent Gül, "Eski Türk Tarım Terimleri", Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi SBE, 2004.
- ¹⁵⁵ Sultan Mahmut Kaşgarlı, Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2004.
- ¹⁵⁶ Demet Ulusoy- Abdülreşit Celil, "Uygurlarda Aile", İstanbul, 2005, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyoloji Konferansları, İstanbul Üniversitesi Yayın No:4620.
- ¹⁵⁷ Özlem Civelek, "Dindışı Eski Uygurca Metinlerin Karşılaştırmalı Sözvarlığı", Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi SBE, 2005.
- ¹⁵⁸ Ferruh Ağca, "Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses Ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi", Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi SBE, 2006.
- ¹⁵⁹ Turgun Almas, Uygurlar, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.
- ¹⁶⁰ Nuri Yazıcı, Tarihte Türkler ve Türk Devletleri, İlgi Yayınları, İstanbul, 2011.
- ¹⁶¹ Mustafa Celaleddin Paşa, Eski ve Modern Türkler, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

Engin Eroğlu,¹⁶² İzzet Şirin,¹⁶³ Münevver Ebru Zeren,¹⁶⁴ Talip Keleş,¹⁶⁵ İbrahim Sarı,¹⁶⁶ Buse Rüzgar,¹⁶⁷ Parezhata Abası,¹⁶⁸ Yaşar Bedirhan,¹⁶⁹ Ahmet Gökhan Ertürk,¹⁷⁰ Bilen Yılmaz,¹⁷¹ Zerrin Günal¹⁷² ve Uuriintuya Dashtseren¹⁷³ da Uygur tarihi-kültürü ile eser/ler neşretmişler, fakat bunlarda Uygur hukukuna dair malumata rastlanmamıştır.

SONUÇ

Şekil ve içerik olarak incelendiğinde standart, mütekâmil bir hukuk sisteminin varlığına delalet eden Uygur hukuk vesikaları, XIX. asrın sonlarında keşfedilip, neşredilmeye başlanmıştır. 1930'lara gelindiğinde Türk akademiyası tarafından ilgiye mazhar olmuş ve 1930'ların başlarında bu vesikalarla alakalı neşriyata girişilmiştir. Bu manada ilk çalışmalarda, (çoğunlukla Almancaya tercümesi yapılan) Uygur hukuk vesikaları Türkçeye kazandırılmaya başlanmış ve eldeki veriler ışığında çeşitli meseleler ele alınmıştır. Uygur vesikaları toplu olarak ilk kez 1936'da Hüseyin Namık Orkun tarafından Türkçeye kazandırılmıştır. Zamanla bu çalışmalar tashih edilerek bu sahada, (sayısı çok olmamakla birlikte) dönemin şartları da göz önüne alındığında, rahatlıkla başarılı denebilecek eserler ortaya çıkarılmıştır. Elde bulunan vesikaların ilk kez toplu şekilde hukuki tasnif ve değerlendirmesinin

¹⁶² Engin Eroğlu, "Bozkır Kavimlerinde İktisadi ve Mesleki Yapı (Başlangıçtan Uygur Dönemi Sonuna Kadar)", Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2014.

¹⁶³ İzzet Şirin, "Uygur Sivil Dokümanlarının Söz Varlığı", Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi SBE, 2014.

¹⁶⁴ Münevver Ebru Zeren, "Maniheizm Ve Budizm'in Uygurlar'ın Kültür Hayatına Etkileri", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2015.

¹⁶⁵ Talip Keleş, "Uygurların (744-5/840) İpek Yolu Üzerindeki Ticari Faaliyetleri", Yüksek Lisans Tezi, Çankırı Karatekin Üniversitesi SBE, 2016.

¹⁶⁶ İbrahim Sarı, Türklerde Adalet, Net Medya Yayıncılık, Antalya, 2017.; Kitapta Uygur hukuk vesikalarından ve içeriğinden bahsedilmiş ve genel geçer bir takım malumat verilmiştir. s.68 vd.; s.99 vd.

¹⁶⁷ Buse Rüzgar, "Bozkır Kavimlerinde Bilim ve Düşünce Hayatı (Başlangıcından Uygur Dönemi Sonuna Kadar)", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2019.

¹⁶⁸ Parezhata Abası, "İslamiyeti Kabul Etmeden Önceki Uygurların Sosyokültürel Hayatı", Yüksek Lisans Tezi, İbn Haldun Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, 2019.

¹⁶⁹ Yaşar Bedirhan, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Konya, Eğitim Yayınevi, 2019.

¹⁷⁰ Ahmet Gökhan Ertürk, "Ötüken Uygur Kağanlığı'nda Devlet Teşkilatı (744-840)", Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi SBE, 2020.

¹⁷¹ Bilen Yılmaz, "Uygur Sivil Belgelerinin Moğol Tarihi Araştırmalarındaki Önemi", 2020\40, Türkbilig, s.251-260.

¹⁷² Zerrin Günal, Türk Tarihi ve Kültürü -İslam Öncesi Dönem-, Urzeni Yayınevi, İstanbul, 2021.

¹⁷³ Uuriintuya Dashtseren, "Bozkır Kavimlerinde İnanç (Başlangıçtan XIII. Yüzyıla Kadar)", Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2021.

yapılması ise 1964 yılını bulmuştur.¹⁷⁴ 1987 yılında İzgi tarafından vesikaların toplu bir değerlendirmesi daha yapılmıştır. 1980'lerden 2000'lere kadar bu sahada çalışmalar sayıca çok azalmış, bu tarihten sonra ise bir artış gözlenmiştir. Son dönemlerde, bu sahada çok sayıda yüksek lisans ve doktora tez çalışması yapılmış, makaleler yayınlanmıştır. Bunlardan bazıları, sadece vesikaların tercümesini havi iken; bazıları vesikalar üzerine hukuki değerlendirme yapmaya teşebbüs etmiştir. Fakat ayrıntısı aşağıda izah edildiği üzere, son dönemde yapılan çalışmalar ile ilk dönemde yapılan çalışmalar arasında ciddi farklar bulunmaktadır. Nihayet 2020 yılında Keskin tarafından kaleme alınan doktora tezi ile şu ana kadar ele geçen tüm Uygur vesikaları Türkçeye kazandırılmıştır.

Bu genel ifadelerden sonra söz konusu çalışmalarda karşılaşılan temel problemler madde madde izah edilmiş, ardından bundan sonra bu sahada nelerin yapılması gerektiğine dair bazı tespitler yapılmıştır.

1. Uygur hukuk vesikaları üzerine tarihçiler, dilciler ve hukukçular çalışmıştır. Bu disiplinlerin farklılıkları bazı zorlukları ve problemleri beraberinde getirmiştir. Nitekim çalışmalarda çok sayıda hukuki hata bulunmaktadır. Bunun da en büyük sebebi vesikaların hukuki cihetten değerlendirmesinin hukukçu olmayanlarca yapılmasıdır. Bu, bir noktaya kadar normal karşılanabilir. Fakat en azından alan dışına çıkıldığında ihtiyatın elden bırakılmaması, genelleyici, kesin ifadelerden kaçınılması gerekirdi. Burada bir başka problem de yapılan bir hatanın başka yazarlarca da tekrar edilerek literatürde “sahih bilgi” gibi yerleşmesidir ki, bu problem “nadirattan” da değildir.¹⁷⁵

2. Pek çok yazarın Uygur hukuk vesikalarına ve buradaki hukuki ilişkilere bakıp bunları hayret ifadeleri ile değerlendirmeleri veya olağanüstü hadiseler gibi algılamaları temel bir problem olarak karşımıza çıkmıştır. Halbuki girişte de ifade edildiği üzere, bu çok tabii bir durumdur. Tarih boyu insanlar evlenmiş, alışveriş yapmış, suç işlemiş, savaşmış, barış yapmıştır. Bunların her birisi hukuki muamelelerdir. Nihayetinde insani ilişkinin olduğu yerde hukuk vardır. Nitekim hukukun temeli sabittir; değişen, şekiller ve görünümlerdir. Bu manada hukuk muhafazakâr bir disiplindir ve istikrar onun temel

¹⁷⁴ Arat, “Eski Türk Hukuk Vesikaları”.

¹⁷⁵ Bu problem sadece Uygur Hukuku'na has değildir. İslamiyet öncesi Türk hukukuna dair çalışmalarda bu problemle karşılaşılmaktadır. Bazen, yapılan hatalı bir değerlendirme üzerine “koca bir tez” inşa edilmiştir. Fakat tezin dayandığı temel bilgi fahiş şekilde hatalıdır. İslam hukukunda tarım arazisinin özel mülkiyete konu olamayacağı, fakat Karahanlılardan kalma vesikalarda bu duruma rastlandığı, bunun da en azından ilk dönemler açısından Türklerin bazı sahalarda İslam hukukunu tatbik etmeyip kendi örf adetlerini öncelikleri iddiası (hatta bunun daha da ileri taşınarak örfi hukukun İslam hukukundan tamamen bağımsız olduğu iddiasına delil yapılması) bu durumun basit bir örneğidir ki yukarıda ayrıca ele alınmıştır. Bkz. Tekin, s.159.; Özyetgin, İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku, s.50.

özelliklerindedir. Nihayetinde devlet kurma becerisi ile temayüz eden Türklerin de bu şekilde akitler yapmasında şaşılacak bir durum yoktur.

3. Bu sahada yazılan eserlerde karşılaşılan yaygın problemlerden birisi de bir usul hatası olan anakronizmdir. Anakronizm kabaca “tarih yanılışı” olarak tarif edilebilir. Bunun pek çok türü bulunmakla birlikte bu makale kapsamında kastedilen bugünkü zihin dünyası, değer yargıları, hukuku algılayış biçimleri ile geçmişi yargılamaktır. Bu hususu Umur “*Tarihçinin metoduna alışan insan, bir az farklı düşünür: Bu, hâdiseleri, kendi zaman ve şartlarına göre görüp değerlendirmektir. Yüz sene evvelki işi bugünkü zihniyetle ölçmemek... Şu zaman konmuş kaideyi, bugünün şartları içinde başka türlü görmesini bilmek... Şuradaki işi buradaki kafa ile değerlendirmemek...*” şeklinde isabetle ifade etmiştir.¹⁷⁶ Nitekim elimizdeki vesikalar X.-XIV. asır arasında muayyen bir bölgedeki hukuk tatbikatını göstermektedir. Bugünün hukuki düşünce kalıplarıyla o günü değerlendirmek, bazı problemler (!) (farklılıklar) görünce de tevile girişmek ilmi usule uygun değildir. Bu çerçevede kadının “*demokratik hakları bulunan bir birey*” olması; herkesin hiçbir fark gözetilmeksizin eşit olduğu iddiası; demokrasi, eşitlik, kadın hakları, laiklik, kölelik... vb. vurgular anakronik yaklaşımın örneklerindedir ve anlamsızdır. Burada tarihin bir dönemindeki hukuk tatbikatı ile günümüz hukukunun mukayesesinin hiçbir zaman yapılamayacağı ve bunun bütün bütün anlamsız olduğu kastedilmemektedir. Fakat bugünün hukuku algılayış biçimleri ile geçmişi yargılamak; bir hukuk tarihi çalışmasını bugünün hâkim hukuk anlayışı üzerine kurgulayıp tarihi malumatı buna göre tevil etmek kabul edilebilir görünmemektedir.

4. Özellikle son zamanlarda (bu mevzuda) tarih bölümlerinde yapılan bazı lisansüstü tezlerde ve diğer eserlerde “iyimser (!) bir genellemecilik” mevcuttur.¹⁷⁷ Hemen hemen tüm çalışmalarda eldeki verinin çok sınırlı olduğu malumatı ile başlanmaktadır. Fakat bazı çalışmalarda bundan sonra çok kesin, genelleyci, mutlak iyimserlik şeklinde pek çok şey ifade edilmektedir. Bunlara herhangi bir delil de getirilmemektedir. Burada iyimser ile “tarihteki bir hukuki müessese bugünün hukuk anlayışına ne kadar uygunsa o kadar iyidir.” düşüncesi kastedilmektedir ki bu zihniyetin hatası yukarıda izah edilmişti. Bu iyimserlik bazen o noktaya ulaşmaktadır ki hem Uygur hukuk vesikalarında hem diğer kaynaklarda açıkça görülen bazı uygulamaların bile aslında olmadığı iddia edilmektedir. “*Kitabelerde kul, cariye gibi terimler kullanılmış olmasına rağmen*” köleliğin kurumsal olarak mevcut olmadığı “*herkesin hür ve serbest olduğu*” iddiası bunlardan sadece biridir.

¹⁷⁶ Ziya Umur, Türk Hukuk Tarihi Dersleri, Beta, İstanbul, 1987, s.54.

¹⁷⁷ Bu duruma bazı eski çalışmalarda da rastlanmaktadır. Ancak onlarda bu durum ilmi değerlendirmenin önüne nadiren geçmiştir. Ayrıca dönemin ruhu, siyasi ortam vb. göz önüne alındığında; söz konusu sorun o dönem için bir dereceye kadar normal karşılanabilir. Hatta dönemin ruhunun bu dönem çalışmaları üzerinde nasıl bir etki yaptığı ayrıca ele alınmaya değer bir mevzudur.

5. Bahsi geçen çalışmaların çok sathi değerlendirmeler yapması da bir başka problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Eldeki yüzlerce vesika değerlendirilmeyi beklerken, bu değerlendirmeyi yaptığını iddia eden bazı çalışmaların odak noktası “demokrasi, eşitlik, insan hakları, kadın hakları” olmakta ve söz konusu vesikalara atıf bile yapılmamaktadır. Yapılan değerlendirmeler ise çok sathi kalmaktadır.

1934’de başarılı bir neşriyat yapmasına, o tarihten bu yana makalesinden halen daha istifade edilmesine ve sahaya yaptığı önemli katkıya rağmen Caferoğlu, “*Orta Asya Uygur Türkleri hukuk medeniyeti abidelerini, millî medeniyet noktası bakımından, küçük bir salahiyetle gözden geçirdikten sonra, itiraf edeyim ki, gayyur Türk hukukçuları için bu vesikalarda bizim gözümüzden kaçmış olan daha bir çok ehemmiyetli noktalar vardır ki bunlar her şeyden evvel bir ihtisas meselesidir.*”¹⁷⁸ diyebilmiştir. Buna rağmen genel olarak İslamiyet öncesi Türk hukuku, özel olarak Uygur hukuku ve hukuk vesikaları ile alakalı olarak yakın zamanlarda tarihçiler ve dil bilimciler tarafından yapılan bazı çalışmalarda, tercüme edilip neşredilmiş kaynaklara/vesikalara bile atıf yapılmaksızın son derece sathi, eksik, hatalı, delilsiz değerlendirmeler yapılması, bu sathilik içinde de genelleyici ve objektiflikten uzak, iyimser bir kesinlik içinde hukuki (!) değerlendirmeler yapılması (bu mevzu özelinde) Türk tarihçiliğinin geldiği nokta açısından son derece üzüntü vericidir.

Bu noktada Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde yaşamış, müderrislik, Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi Reisliği ve nazırlık yapmış olan Mahmud Esad Efendi (Seydişehir) tarafından kaleme alınan ve ülkemizde yazılan ilk Türk hukuk tarihi kitabı olan “Tarih-i İlm-i Hukuk (1913-1914)”¹⁷⁹ isimli eserdeki şu satırları zikretmek elzemdir: “*Tertib-i tabii icâbınca âsâr-ı kadîmenin yazıldığı zamanlardan daha ileri giderek akvâm-ı ibtidâiye nezdinde dahi fikr-i hukukun nasıl neşv ü nema bulunduğunu taharriye çalışmak lâzım gelirdi. Lakin bu yoldaki tetkikattan netayic-i nâfia husûlü memul değildir. Çünkü burada istinâd edilecek bir esas metin yoktur. Şehadât-ı şahsiye bi’l-küllîye mefkud olduğundan onun yerine istidlâlât ve faraziyât ile iktifa etmek, akvâm-ı mezkûre içinde ne türlü ahvâlin cereyan etmesi icâb ettiğini keşfe çalışmak lâzım gelir; bu ise hakikat değil belki hayal ile iştilgal olur.*”¹⁸⁰ Esad Efendi bu satırlardan sonra “maziye keşf” için kullanılan farklı usullerden bahseder ve şimdi en emin cihetin “iptidai kavimlerin” hukuku hakkında değerlendirmeler yapılmaması gerektiğini, bunun “faydasız nazariyat ile iştilgal” olduğunu ifade eder. Hâlihazırda elde mevcut bulunan vesikaların değerlendirmelerindeki

¹⁷⁸ Caferoğlu, “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları”, s.13.

¹⁷⁹ Mahmud Esad Efendi, Tarih-i İlm-i Hukuk, Fethi Gediki / Mahmud Esad Kalıpçı / Ebru Kayabaş / Sevtap Metin / Ayhan Ceylan / Abdullah Demir / İrem Karakoç / Ali Adem Yörük (Haz.), Yetkin Yayınları, Ankara, 2012, s.7.

¹⁸⁰ Mahmud Esad Efendi, s.31.

fahiş hatalar ve problemlili yaklaşım görülünce, kendisine bu hususta hak vermemek elde değildir.¹⁸¹

Yazılan bu makalede, büsbütün bir alanın veya şahısların itham edilmediğini vurgulamak gerekir. Fakat çalışmalar kronolojik olarak incelendiğinde geçmişten günümüze doğru yapılan çalışmaların genelindeki “kalite düşüşü problemi” açıkça göze çarpmaktadır. Bununla birlikte son dönemde de alana katkı yapan çok ciddi çalışmalar mevcuttur ki yukarıda bunlar ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

Caferoğlu 1934’te neşrettiği makalesinde, “*işbu Uygur hukuk vesikalari yığınınna rağmen, şimdide kadar, maatteessüf, Türk hukuk tarihi bakımından hiçbir ciddi tetkik yapılmamıştır.*” diyerek hayıflanmıştır. Bu tarihten sonra pek çok yeni vesika neşredilmiş, çok sayıda kıymetli çalışma kaleme alınmıştır. Fakat bu çalışmalar tarih itibariyle eskimiştir. Nitekim bu çalışmalar kaleme alındıktan sonra pek çok yeni vesika ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu değerlendirmeler ekseriyetle dilciler ve tarihçiler tarafından yapılmıştır. Bu da bazı hukuki tavsif ve değerlendirme hatalarına sebebiyet vermiştir. Caferoğlu’nun yukarıda da zikredilen “*Orta Asya Uygur Türkleri hukuk medeniyeti abidelerini, millî medeniyet noktası bakımından, küçük bir salahiyetle gözden geçirdikten sonra, itiraf edeyim ki, gayyur Türk hukukçuları için bu vesikalarda bizim gözümüzden kaçmış olan daha birçok ehemmiyetli noktalar vardır ki bunlar her şeyden evvel bir ihtisas meselesidir.*”¹⁸² ifadeleri de bu durumu göstermektedir.

Uygur hukuk vesikalarında dikkat çekici uygulamalar göze çarpmaktadır. Nitekim akitlerin yazılı yapılması ve bunların şekli olarak yeknesak olması, vasiyet gibi o dönem bazı diğer hukuk sistemlerinde bilinmeyen tasarrufların mevcudiyeti, vasiyeti tenfiz memuru atanması, vesikalarda örf-adet hukukuna yapılan atıflar, akitlerde cezai şart, evlatlık, çocuk satışı ve rehni bunlardan bazılarıdır. Bunlar, genelde göçebe toplulukları özeldir Orta Asya Türkleri’ni “barbar vahşi göçebeler” olarak gören, hukuku ve içtimai kaideleri sadece yerleşik hayat ve tarımla özdeşleştiren tarih anlayışının temelsizliğini ortaya koymaya kafi gelmektedir. Her ne kadar bu vesikalar Türkler’in yerleşik hayata geçtikleri bir dönemden günümüze kalmış olsa da vesikalarda rastlanan pek çok müessesenin, bu dönemden önce de mevcut bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca vesikalarda sık sık örf-adet hukukuna atıf yapılmaktadır. Bu durum insanlar arasında yerleşmiş ve kuralları insanlar tarafından bilinen mütekâmil bir hukuk sistemine delalet etmektedir.

Halihazırda, eldeki Uygur hukuk vesikalari tercüme edilerek Türkçeye kazandırılmış ve hukuk ıstılahlarına dair önemli çalışmalar

¹⁸¹ Bu çalışmaların mevcut buldukları halle yayınlanabiliyor olması da Türkiye’de “danışmanlık” ve “hakemlik” kurumlarının işleyişindeki problemler açısından ayrıca ele alınmaya değerdir.

¹⁸² Caferoğlu, “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları”, s.13.

yapılarak malzeme hazırlanmıştır. Artık vesikaların hukuk tarihçileri tarafından değerlendirilmesi zarureti hasıl olmuştur. Bu “*gayyur hukuk araştırmalarına düşen milli bir vazife*”¹⁸³ olarak telakki edilmelidir. Bu noktada hukuk tarihçilerinin şimdiye kadar genel olarak İslamiyet öncesi Türk hukukuna özellikle Uygur hukuk vesikalarına gereken alakayı göstermemiş olduğu da bir öz eleştiri olarak ifade edilmelidir. Dolayısıyla Uygur hukuk vesikaları hukuk tarihçilerinin hamiyetini beklemektedir.

¹⁸³ Caferoğlu, “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstihlaları”, s.13.

KAYNAKÇA

“Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi”, Çev. Özkan İzgi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.

Abası P, “İslamiyeti Kabul Etmeden Önceki Uygurların Sosyokültürel Hayatı”, Yüksek Lisans Tezi, İbn Haldun Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, 2019.

Açıl O, “Eski Bozkır Devlet ve Toplum Hayatında Kadının Konumu”, S.6, 2016, Cappadocia Journal of History and Social Sciences,.

Açıl O, “Bozkır Kavimlerinde Hukuk Anlayışı (Başlangıcından Uygur Dönemi Sonuna Kadar)”, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2016.

Ağca F, “Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses Ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi”, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi SBE, 2006.

Ahmetbeyoğlu A, Uygurlar, İstanbul Üniversitesi UZEM, t.y.

Akcan A, “Bozkır Kavimlerinde Devlet Yönetimi (Başlangıçtan Uygur Dönemi Sonuna Kadar)”, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2021.

Akgündüz A, “Uygur Hukuku”, S.57, 1988, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, s.17-31.

Akkaya Ş, “Uygur Türklerini ve Kültürlerini Tanıyalım”, C.1, S.3, Mart-Nisan 1943, Ankara, Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi.

Aliev S M, “İbn Fadlân”, DİA, C.19, İstanbul, TDV, s.477-479.

Almas T, Uygurlar, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.

Alptekin E, Uygur Türkleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1978.

Arat R R, “Uygurca yazılar arasında”, C.II, İstanbul, 1936, Türk Tarih Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, s.101-112.

Arat R R, “Uygurlarda İstılahlara Dair”, VII-VIII/1, 1942, Türkiyat Mecmuası, s.56-81.

Arat R R, “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, Yıl:1, Sayı:1, Ankara, 1964, Türk Kültürü Araştırmaları, s.5-51.

Arat R R, “Uygurlar”, C.XVI/1-2, 1977-1978, Türk Kültürü Araştırmaları, s.89-149.

Arat R R, “Uygurca Yazılar Arasında-II”, XXIII, 1979, Türk Dili Ve Edebiyatı Dergisi, s.17-28.

Arsal S M, “Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Müesseselerinin İnkişafında Türk Irkının Rolü”, 1937, II. Türk Tarih Kongresi, s.1062-1093.

Arsal S M, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1947.

Arsal S M, “Eski Türklerin Hususi Hukuku”, TÜRKLER, Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek- Salim Koca, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, s.142-158.

Arsal S M, “Türk Hukuku Tarihi”, Haz. Fethi Gedikli- Ali Adem Yörük- Mahmud Esad Kalıpçı, C. LXXV, 2017, İÜHFİM, Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal’a Armağan Özel Sayısı, s.711-833.

Arık F Ş, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar Suçlar ve Cezalar”, C.17, S.28, 1995, Tarih Araştırmaları Dergisi, s.1-50.

Avcı M, Türk Hukuk Tarihi Dersleri, Mimoza Yayınları, Konya, 2015.

Aydın M A, Türk Hukuk Tarihi, Beta Yayınları, İstanbul, 2009.

Ayiter F, “Eski Türk Hususi Hukukuna Ait Bazı Notlar”, C.11, 1949-1950, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, s.417-436.

Başar M S, “İslamiyet Öncesi Eski Türk Hukuku”, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, Tez No: 387731, 2013.

Bedirhan Y, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Konya, Eğitim Yayınevi, 2019.

Binark İ, “Türk Dünyasının En Eski İçtimai Yardım Müessesesi, Vakıflar ve Uygur Türklerinde Vakıf”, Yıl.7, S.78, Nisan 1969, Türk Kültürü, s.422-432.

Caferoğlu A, “Öz Hukuk Dili”, S.5, 1932, Öz Dilimize Doğru, s.72-74.

Caferoğlu A, “Uygur Türklerinde Millî Hukuk İstılahları”, S.8, 1932, Öz Dilimize Doğru, s.130-135.

Caferoğlu A, “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları”, C.IV, İstanbul, 1934, Türkiye Mecmuası, s.1-43.

Caferoğlu A, “Türk Taamül Hukukunda Evlâtlık Müessesesi”, C.II, İstanbul 1939, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, s. 97-118.

Caferoğlu A, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 2011.

Cin H-Akgündüz A, Türk Hukuk Tarihi, OSAV, İstanbul, 2011.

Cin H-Akyılmaz G, Türk Hukuk Tarihi, Sayram Yayınları, Konya, 2003.

Civelek Ö, “Dindışı Eski Uygurca Metinlerin Karşılaştırmalı Sözvarlığı”, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi SBE, 2005.

Clark L V, Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th Cc.) Doktora Tezi, Bloomington, Edinburg, 1975.

Çağatay N, “Reşid Rahmeti Arat (12.V.1900-29.XI.1964)”, C.29, Belleten, s.176-193.

Çandarhoğlu G, “Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü”, Genel Türk Tarihi, Ed. Hasan Celâl Güzel-Ali Birinci, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, s.17-45.

Çandarhoğlu G, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2003.

Çandarhoğlu G, Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2004.

Çandarhoğlu G, Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9-11 Asırlar), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2004.

Çandarhoğlu G, “Uygurlar”, DİA, C.42, İstanbul, TDV, 2012, s.242-244.

Cantay E, “Türklerde Vakıf ve Taş Vakfiyeler”, S.11, 1994, Vakıf Haftası Dergisi, s.147-162.

Dashtseren U, “Bozkır Kavimlerinde İnanç (Başlangıçtan XIII. Yüzyıla Kadar)”, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2021.

Demir A, Mufassal Türk Hukuk Tarihi, Astana Yayınları, Ankara, 2019.

Eberhard W, Çin Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.

Eberhard W, Çin'in Şimal Komşuları, Çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996.

Ekinci E B, Hukukun Serüveni, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2011.

Ekinci E B, Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2014.

Ekinci E B, “Sual-Cevap”, <https://ekrembugraekinci.com/question/?ID=18999> (s.e.t. 30.06.2022)

Emet E, “Uygur Türkleri”, TÜRKLER, Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek- Salim Koca, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, s.233 vd.

Eroğlu E, “Bozkır Kavimlerinde İktisadi ve Mesleki Yapı (Başlangıçtan Uygur Dönemi Sonuna Kadar)”, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2014.

Ertürk A G, “Ötüken Uygur Kağanlığı'nda Devlet Teşkilatı (744-840)”, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi SBE, 2020.

Esin E, “Resimli Bir Uygur Varakı”, Reşid Rahmeti Arat İçin (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Ayırbaşım), Ankara, 1966, s.189-207.

Esin E, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978.

Geçerler Ceylan Y, “Eski Uygurcada Medeni Hukuk Terimleri”, Doktora Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi SBE, 2021.

Gedikli F, “Türklerde Hukuk”, Editör: Cemil Öztürk, Pegem Akademi, Ankara, 2005, Türk Tarihi ve Kültürü, s.223-239.

Gedikli F, “Yolunu Kendi Kazan Bir Yolcu: Türk Hukuku Tarihçisi Sadri Maksudi Arsal”, C.70, S.1, İÜHFİM, s.399-412.

Gedikli F, Hukuk Dili Adli ve Adli Yazışmalar, İstanbul Üniversitesi UZEM, 2019.

Genç Z, “Uygurlarda Kadın”, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE, 2009.

Gömeç S, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1997.

Gömeç S, Türk Kültürünün Ana Hatları, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006.

Gömeç S, Uygur Türkeri Tarihi, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009.

Gumilev L N, Eski Türkler, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.

Gül B, “Eski Türk Tarım Terimleri”, Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi SBE, 2004.

Gümrükçüoğlu S O, “Hukuk Tarihi Açısından Hüseyin Namık Orkun ve Fasikülleri”, C.3, S.5, 2005, TALİD, 805-822.

Günel Z, Türk Tarihi ve Kültürü –İslam Öncesi Dönem-, Urzeni Yayınevi, İstanbul, 2021.

Güngör H, “Göktürk Kitabeleri ve Uygur Metinlerinin İnsanî Değer ve Hukuk Açısından İncelenmesi”, İstanbul, 1992, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, s.201-220.

Güzel H, “Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri”, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi SBE, 2013.

İbn Fadlan, “İbn Fadlan Seyahatnamesi (Rihletu’bni Fadlan)” Çev. Lûtfi Doğan, C.3, S.I-II, 1954, AÜİFD.

İbn Fadlan, İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 1975.

İnan A, “Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler”, Cilt VI. Sayı: 3, 1948, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, s.127-137.

İzgi Ö, “İslâmiyetten Önceki Türklerde Kadın”, XI-XII-XIII-XIV, Ankara, 1973-1975, Türk Kültürü Araştırmaları.

İzgi Ö, “Uygur Alım-Satım Vesikalarında Cezanın Ödendiği Bazı Müessese ve Şahıslar”, C.II, 1976, VIII. Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu, s.799-802.

İzgi Ö, “Kao-ch’ang Uygurları Hakkında”, S.32, Mart 1979, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.

İzgi Ö, “Uygurlarda X-XIV. Yüzyıllarda Alım-Satım ve Borç Alıp-Verme Muâmeleleri”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Doçentlik Tezi, Ankara, 1979.

İzgi Ö, Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1986.

İzgi Ö, Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre), Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987, Seri:3, Sayı:A.17.

İzgi Ö, “Uygurlardaki Vergilere Ait Bazı Düşünceler”, IX. Türk Tarih Kongresi’nden Ayrıbasım, Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s.579-585.

İzgi Ö, “Turfan Uygurları Kültürü Hakkında Bazı Düşünceler”, Ankara, 1989, Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi.

İzgi Ö, “Turfan Uygurlarında Kiralama Vesikaları”, X. Türk Tarih Kongresi’nden Ayrıbasım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

İzgi Ö, Orta Asya Türk tarihi araştırmaları, Hazırlayanlar: Erkin Ekrem, Serhat Küçük, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2017.

Kafesoğlu İ, Türkler ve Medeniyet, İstanbul Yayınları, İstanbul, 1957.

Kafesoğlu İ, “Eski Türk Dini”, S.3, 1972, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi.

Kafesoğlu İ, Türk Milli Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınlarından, Ankara, 1977.

Kafesoğlu İ, Eski Türk Dini, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980.

Kafesoğlu İ, Türk Bozkır Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınlarından, Ankara, 1987.

Kamalov A, “Uygur İmparatorluğu (744-840), TÜRKLER, Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek- Salim Koca, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, s.225-232.

Kaşgarlı S M, Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2004.

Keleş T, “Uygurların (744-5/840) İpek Yolu Üzerindeki Ticari Faaliyetleri”, Yüksek Lisans Tezi, Çankırı Karatekin Üniversitesi SBE, 2016.

Keskin B, “Eski Uygurlar Neyi, Nasıl ve Neden Kiralıyordu?”, 2019, VIII. Uluslararası Türkoloji Kongresi, s.79-86.

Keskin B, “Eski Uygur Hukuk Belgelerinde Kısaltmalar”, 1/2, 2019, International Journal of Old Uyghur Studies, s.233-248.

Keskin B, “Ahmet Caferoğlu ve Uygur Sözlüğü”, İstanbul, 2019, Doğumunun 120. Yılında Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu Hatıra Kitabı, s.78-93.

Keskin B, “Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri Ve Söz Varlığı”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2020.

Keskin B, “Eski Uygur Borç Sözleşmelerine Ait Sekiz Fragman”, C.51, 2021, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, s.253-272.

Konan B, “Türk Kadınının Siyasi Hakları Kazanma Süreci”, C.60, 2011, AÜHFD, s.157-174.

Konan B, “Cumhuriyet Öncesi Dönemde Türk Kadınının Aile Hukukundaki Durumu”, Yasama Dergisi, S.33, 2016, s.7-28.

Konan B- Özkorkut N Ü, *Türk Hukuk Tarihinde Kadın*, Hukuk ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları, Ed.: G.Uygur-N.Özdemir, Seçkin Yayınları, Ankara, 2018, s. 93-117.

Köprülü B, “Tarihte Vakıflar”, C.8, S.3, 1951, AÜHFD, s.479-518.

Köprülü F, “Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri İslam Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?”, İstanbul, 1937, II. Türk Tarih Kongresi, s.39-72.

Köprülü F, “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti”, S.1, 1938, Vakıflar Dergisi, s.1-6.

Köprülü F, “Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü”, S.2, 1942, Vakıflar Dergisi, s. 1-36.

Kunter H B, “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd”, S.1, 1938, Vakıflar Dergisi, s.103-129.

Kurtoğlu Y T, “Eski Orta Asya Türk Devletlerinde Aile Hukuku”, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE, 2015.

Mahmud Esad Efendi, Tarih-i İlm-i Hukuk, Haz. Fethi Gediki-Mahmud Esad Kalıpçı- Ebru Kayabaş- Sevtap Metin- Ayhan Ceylan- Abdullah Demir- İrem Karakoç- Ali Adem Yörük, Yetkin Yayınları, Ankara, 2012.

Minorsky V, “Tamim İbn Bahr’s Journey to the Uyghurs” C.12, 1948, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, s.275-305.

Mustafa Celeleddin Paşa, Eski ve Modern Türkler, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

Naskali E G, "Doğu Türkistan'da Ahilik (Yeni Uygurca Belgeler)", Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, I. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri 13-15 Ekim 1993.

Orkun H N, "Türk Hukuk Tarihinin Uygur Vesikaları", Ankara, 1935, Türk Hukuku Tarihi -Araştırmalar ve Düşünceler-, s.533-548.

Orkun H N, "Eski Türklerde Anlaşma", Türk Hukuku Tarihi, Belgeler, Ankara, 1936, s.19-23.

Orkun H N, "Eski Türklerde Sosyal Kurumlar", Belgeler, Ankara, 1936, Türk Hukuku Tarihi, s.24-34.

Orkun H N, "Uygur Türklerinde Senet İle Alış Veriş", C.V, S.17-18, 1954, Banka, s.33-39.

Ögel B, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1962.

Ögel B, Türk Kültür Tarihine Giriş, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.

Ögel B, Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2001.

Özyetgin A M, Eski Türk Vergi Terimleri, KÖKSAV, Ankara, 2004.

Özyetgin A M, "Eski Türklerde ödeme Araçları: Kağıt Para Çav'ın Kullanımı", C:1, Sayı:1, 2004, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, s.90-105.

Özyetgin A M, "Turfan Uygurlarında Ceza Hukukuyla İlgili Uygulamalar", C.LXXV, S.273, 2011, Belleten, s.337-360.

Özyetgin A M, İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.

Pamir A, "Türkler'in Geleneksel Dini Şamanizm'in Orta Asya Eski Türk Kamu Hukuku'na Etkisi", C.52, S.4, AÜHFD, 2003, s.155-185.

Pamir A, "Orta-Asya Türk Hukukunda "Töre" Kavramı", C.58, S.2, 2009, AÜHFD, s.359-375.

Pamir A, "Maniheizm Dini ve Bu Dinin Eski Orta-Asya Türk Hukuku'na Etkileri", C.1, S.1, 2014, Çukurova Üniversitesi HFD, s.61-75.

Pamir A, "Eski Orta Asya Türk Hukuku'nda Kurultay Müessesesi", C.2, S.3, 2015, Çukurova Üniversitesi HFD, s.11-50.

Pamir A, "Eski Orta Asya Türk Devletlerinde Törenin Oluşmasında Kurultayların Rolü", 2019, Adalet Dergisi, s.213-234.

Ruben W, "Buddhist Vakıfları Hakkında", Çev. Meliha Torkak, Sayı: II, 1942, Vakıflar Dergisi, s.173-181.

Rüzgar B, "Bozkır Kavimlerinde Bilim ve Düşünce Hayatı (Başlangıcından Uygur Dönemi Sonuna Kadar)", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2019.

Sağır C, "Temim İbn Bahr'ın Seyahatnamesi İle Mervezi'nin Taba-İ Hayavan Eserinin Tercümesi Ve Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2006.

Sarı İ, Türklerde Adalet, Net Medya Yayıncılık, Antalya, 2017.

Sertkaya O F, “Uygur harfleri ile yazılmış bazı mensur parçalar I, Mes’ele Kitabı (Mez’el-e Kidâb-ı)”, *Türkiyat Mecmuası*, XVIII, İstanbul 1976, s. 245-280.

Sertkaya O F, “Turfan metinleri ve yapılan yayınları”, C.XIX, 1980, *Türkiyat Mecmuası*, s.309-334.

Sertkaya O F, “Turfanda bulunan Uygur metinleri Türkiye kütüphanelerine nasıl geldi? (I)”, XXI/247 (Kasım 1983), *Türk Kültürü*, s.740 (52)-746 (58).

Sertkaya O F, “Ord. Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat (15 Mayıs 1900-29 Kasım 1964) ve Eserleri –Ölümünün 20. yıl dönümü dolayısı ile-”, C.32, 1984, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, s.305-313.

Sertkaya O F, “Uygur para belgeleri (I. Bölüm: Kümüş)”, *Issledovanie Yazıkovih Sistem v Sinhronim i Diahronim*, K 70-letiyü E. R. Tenişeva, Moskova 1991, s. 114-136.

Sertkaya O F, “Eski Uygur Türklerinden Hukuk Belgeleri Örnekleri”, İstanbul 1992, *Tarih Boyunca İnsanî Değerler ve İnsan Hakları*, s.131-148.

Sertkaya O F – Alimov R, *Eski Türklerde Para, Göktürklerde Uygurlarda Türgişlerde, Ötüken Yayınları*, İstanbul, 2016.

Sevinç N, *Eski Türkler’de Kadın ve Aile*, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, İstanbul, 1987.

Sümer F, “Dokuz Oğuzlar”, *DİA*, C.9, İstanbul, TDV, 1994, s.500-502.

Şen A, “Uigurische Sprachdenkmäler’den Seçme Uygur Hukuk Belgeleri”, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi SBE, 2004, Tez No: 14609.

Şirin İ, “Uygur Sivil Dokümanlarının Söz Varlığı”, *Yüksek Lisans Tezi*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi SBE, 2014.

Taşagıl A, “Uygurlar”, *Genel Türk Tarihi*, Ed. Hasan Celal Güzel-Ali Birinci, C.1, s.711-726.

Taşagıl A, “Turfan”, *DİA*, C.41, İstanbul, TDV, 2012, s.414-416.

Taşagıl A, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, M.Ö. III-M.S. X. Asır, TTK, Ankara, 2013, s.113-115.

Taşagıl A, *Kök Tengri’nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013.

Tekin Ş, “Uygur Harfleri İle Yazılmış Karahanlılar Devrine Ait Tarla Satış Senetleri”, 1975, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, s.157-186.

Togan Z V, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1946.

Toru H-Hiroşi U, “Japonya’da Göktürkler ve Uygurlarla İlgili Olarak Japonca Yayınlanan Araştırmaların Bibliyografyası”, TTK, 1989, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*.

Turan O, “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, C.IX, S.35, 1945, *Belleten*, s.305-318.

Uçar M, “*Melek Özyetgin’in “İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku” Adlı Eserine Dair*”, S.3/2, 2014, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, s.318-331.

Ulusoy D- Celil A, “Uygurlarda Aile”, İstanbul, 2005, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyoloji Konferansları, İstanbul Üniversitesi Yayın No:4620.

Umur Z, Türk Hukuk Tarihi Dersleri, Beta, İstanbul, 1987.

Üçok C- Mumcu A- Bozkurt G, Türk Hukuk Tarihi, Turhan Kitabevi, Ankara, 2018.

Yakut E, “Eski Türklerde Hukuk”, C.1, S.3, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, s.401-426.

Yakut E, “Eski Türk Hukuku”, Hukuk Tarihi, Ed. Fethi Gedikli, Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2019, s.54-77.

Yamada N, "Uygur Satış Mukavelesi Belgelerinin Şekilleri", Çev. Emine Gürsoy Naskali, C.26, İstanbul, 1993, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, s.195-234.

Yamada N, “Tamgha- and Nishan-Form of Uighurian Contract Discovered in East Turkestan”, Trudy dvadcat' pyatogo Mejdunarodnogo Kongressa Vostokovedov (Moskva 9-16 avgusta 1960), Moskova 1963, s. 321-322.

Yazıcı N, Tarihte Türkler ve Türk Devletleri, İlgı Yayınları, İstanbul, 2011.

Yılmaz B, “Uygur Sivil Belgelerinin Moğol Tarihi Araştırmalarındaki Önemi”, 2020\40, Türkbilig, s.251-260.

Yüce N, “Reşit Rahmeti Arat”, DİA, C.3, İstanbul, TDV, 1991, s.336-337.

Zeren M E, “Maniheizm Ve Budizm'in Uygurlar'ın Kültür Hayatına Etkileri”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2015.